

**TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
EESTI AJALOO ÕPPETOOL**

OLAVI PUNGA

**NSV Liidu relvajõudude tagalavalve
formeerumine ja tegevus
Eesti territooriumil 1941. aastal.**

MAGISTRITÖÖ

JUHENDAJA: PhD TÕNU - ANDRUS TANNBERG

TARTU 2009

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
Historiograafia ja allikad	7
Senised hinnangud tagalavalve tegevusele	15
I. NSV LIIDU JULGEOLEKUVÄED EESTIS 1940 – 1941	
1.1. NSV Liidu julgeolekuväed	18
1.2. NKVD vägede kontroll Eesti territooriumi üle	22
1.3. NKVD Balti piirivalve ringkond	25
1.4. Eestis paiknenud väiksemad NKVD vägede üksused	31
1.5. Valmistumine sõjaks ja selle puhkemine	31
II. NSV LIIDU RELVAJÕUDUDE TAGALAVALVE FORMEERUMINE EESTI TERRITOORIUMIL	
2.1. Nõukogude vägede tagalavalve korraldamise praktika Talvesõjas	37
2.2. Hävituspataljonid kui tagala julgestamise vahend ja nende loomine	38
2.3. Punaarmee tagalavalve moodustamine sõja algeperioodil	41
2.4. Hävituspataljonide formeerimine ja juhtimine Eesti territooriumil	44
2.5. Punalipulise Balti Laevastiku tegevus oma tagalavalve tugevdamiseks	48
2.6. Tagalavalve tegevus Eestis	
2.6.1. NKVD kaadriüksuste tegevus	51
2.6.2. NKVD hävituspataljonide tegevus	59
III. PUNAARMEE EESTI GRUPEERINGU TAGALAVALVE KORRALDUS AJAVAHEMIKUS 15.07.-22.07.1941	
3.1. 8. armee taandumine Eestisse ja tagalavalve ümberkorraldamine	61
3.2. 8. armee tagalavalve ülema hinnang senisele tegevusele	64
3.3. Muudatused tagalavalve jõududes ja tegevuses	66
3.4. Eriosakondade tegevus	71
3.5. Tagalavalve üksuste taktika ja meetodid	73

**IV NSV LIIDU RELVAJÕUDUDE EESTI GRUPEERINGU TAGALAVALVE
LAGUNEMINE**

4.1. Punaarmee Eesti grupeeringu tükeldamine	76
4.2. Tagalavalve suuremate üksuste tegevus taandumisel Eestist	78
KOKKUVÕTE	82
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	90
LISAD	95
LÜHENDID	105
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	106

SISSEJUHATUS

1940.-1941. aasta sündmusi on Eestis uuritud juba üle poole sajandi. Selle aja jooksul on kirjutatud hulgaliselt mäletusi, publitseeritud dokumente ja uurimusi. Ajaline distants võimaldab meil tänapäeval antud teemat käsitleda tunduvalt objektiivsemalt kui sõja ajal või vahetult pärast sõja lõppu.

Vaadeldavast perioodist on Eesti ajalukku kinnistunud märksõnad *okupatsioon, küüditamine, metsavend* ja *Suvesõda*¹, mis seostuvad vahetult okupatsioonirežiimi võimu- ja repressiivorganitega. Lühendite NKVD - SARK² ja NKGB - RJRK³ taha varjunud okupatsioonirežiimi võimu- ja repressiivorganid põhjustasid eestimaalastele seninägematuid kannatusi ja kaotusi, hingepiinu ja hävingut. Nõukogude Liidu riiklike julgeolekuorganite tegevust Teise maailmasõja ajal on küll uuritud, kuid käsitletud ei ole kaugeltki mitte kõiki NKVD⁴ tegevuse aspekte. NSV Liidu riiklike julgeolekuorganite tegevus on üks väheuuritumaid teemasid mitte ainult Eestis, vaid ka tänapäeva Venemaal.⁵ Selle tagajärjeks on näiteks Eesti vastupanuliikumise sõjalise panuse hindamine Eesti vabastamisel langenute arvu alusel või teisalt metsavendluse käsitlemine müüdina.⁶

Kolme Balti riigi territooriumil 1940. aastal moodustatud Balti Erisõjaväeringkonna vägede ja Punalipulise Balti Laevastiku (edaspidi PBL) üksuste kõrval võtsid koha sisse ka NKVD üksused. NKVDle tervikuna, eriti aga selle koosseisu kuuluvatele piirivalvevägedele (edaspidi PV), anti sõja algul täiendav

¹ Suvesõjaks on nimetatud metsavendade tegevust nõukogude võimuesindajate vastu 1941. aasta suvel. Suvesõjast ja selle uurimisest vt.: Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koost. T. Noormets. Riigiarhiiv 2003, lk. 69-84.

² Narodnõi Komissariat Vnutrennõh Del - Siseasjade rahvakomissariaat ehk SARK.

³ Narodnõi Komissariat Gosudarstvennoi Besopasnosti - Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat ehk RJRK.

⁴ 1941. aasta 3. veebruaril reorganiseeriti NSVLi NKVD kaheks: siseasjade ja riikliku julgeoleku rahvakomissariaadiks. Pisut enam kui kuus kuud hiljem, 20. juulil 1941. aastal mõlemad julgeolekustruktuurid ühendati. Olemasolevatele allikatele tuginedes on peaaegu võimatu eristada nimetatud organite tegevust vaadeldava teema raames Eesti territooriumil. Seetõttu on siinses töös kasutatud vaid lühendit NKVD.

⁵ Хаустов, В. Органы государственной безопасности в тылу и на фронте. - Война и общество 1941 - 1945. Книга 2. Москва 2004, с. 359-374; Сойма, В. Советская контрразведка в годы Великой Отечественной войны: опыт информационного обеспечения городских комитетов обороны. Москва 2005, с. 4.

⁶ Hiio, T. Eesti üksused Kolmanda Reich'i relvajõududes. - Vikerkaar, 2001 nr. 8/9, lk. 156-179; Brüggemann, K. Võidupüha. Võnnu lahing kui Eesti rahvusliku ajaloo kulminatsioon. - Vikerkaar, 2003 nr. 10/11, lk. 131-142.

ülesanne: julgestada Punaarmee rinde lähitagalat. Neil tuli tagada kord tagalas ja ühtlasi takistada Punaarmee rinde lagunemist.

Vastavalt sõjaeelsele määrustikule koosnes armee tagala ligi sajast tagalaüksusest ja asutusest kuni 15 000 mehelise isikkoosseisuga ning pidi paiknema 75 kuni 175 kilomeetrise sügavusega armee tagalarajoonis.⁷ Samaselt rinnete moodustamisega loodi sõja esimestel kuudel ka rinnete ja armeede tagalavalve vägede juhatused. Tegevarmee tagalavalve vägede tegevust juhtis sõja algul NKVD PV vägede peavalitsus.⁸ Sõja esimesel perioodil formeerus rinnete tagalavalve paljudel juhtudel spontaanselt, ilma oma vägede tagalapiirkonna selge eristumiseta.⁹ Punaarmee tagalavalve ühtne süsteem kujunes välja alles 28. aprilliks 1942.¹⁰

Käesoleva magistritöö teemaks on NSV Liidu relvajõudude tagalavalve formeerumine ja tegevus Eesti territooriumil 1941. aastal. Töö peaesmärgiks on uurida seniste uurimissuundade fookusest mõnevõrra kõrvale jäänud NKVD vägede ja nende baasil moodustatud Punaarmee tagalavalve rolli Suvesõjas. Sellest eesmärgist lähtuvalt püütakse välja selgitada:

- tagala julgestamisega tegelenud kaadriüksused;
- tagalavalve juhtimisahel ja selle toimimine;
- tagalavalve ülesanded.

Kitsamate teemadena tulevad vaatluse alla:

- julgeolekuvägede struktuur, sõjaline võimekus ja staatus NSV Liidu relvajõududes enne sõda;
- esimesel okupatsiooniaastal Baltikumi ja konkreetsemalt Eestisse paigutatud vägede arvukus ja paiknemine;
- Punaarmee tagalavalve korraldamise varasemad kogemused;
- sõja puhkemisel erakorraliselt NKVD vägede juurde moodustatud formeeringute ülesandeid ja juhtimisahel;

⁷ Куркоткин, С. Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 - 1945 гг. Москва 1977, с. 48.

⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том второй. Книга 1. Начало. 22 июня - 31 августа 1941 года. Москва 2000, с. 74.

⁹ Белозеров, Б. Фронт без границ. 1941 - 1945 гг. Историко-правовой анализ обеспечения безопасности фронта и тыла северо-запада. Санкт-Петербург 2001, с. 62.

¹⁰ Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941 - 1945 гг.. Документы и материалы. Москва 1975, док. nr. 315. Edaspidi: Внутренние войска ... 1975.

- Punalipulise Balti Laevastiku tagala julgestamise probleemistik;
- 8. armee tagalavalve formeerumine Eesti territooriumil;
- tagalavalveüksuste tegevus Eestis ja operatiivolukorrast tulenenud muudatused.

Punaarmee tagalavalve ülesehituse ja võitlusvõime uurimine on oluline eelkõige terviklikuma ülevaate saamiseks 1941. aasta suvel Eesti territooriumil tegutsenud NSV Liidu jõustruktuuridest, kuid teisalt ka Eesti vastupanuliikumisele objektiivsema hinnangu andmiseks.

Julgeolekuvägede kaadriüksuste kõrvale sõja tingimustes moodustatud formeeringuid (hävituspataljone, operatiivgruppe jne.), nende juhtimisahelat ja ülesandeid vaadeldakse niivõrd, kuivõrd see on vajalik Eesti territooriumil tegutsenud NSV Liidu relvajõudude tagalavalvest tervikliku ettekujutuse saamiseks.

Välja on jäetud NKVD kaadriüksuste osalemine lahingutegevuses rindel ja ka tagalavalve üksuste operatiivtegevus, sest mõlemad teemad vajavad eraldi käsitlemist. Sarnaselt nimetatud teemadega vajab põhjalikumat uurimist tagalavalveüksuste koostöö kohalike partei- ja valitsusorganitega.

Antud töös ei ole püütud vaadelda paralleelselt analoogseid sündmusi Lätis ja Leedus, kuna lahingutegevus kandus nende riikide territooriumist sedavõrd kiiresti üle, et tagalakaitset ei jõutudki sisuliselt käivitada.

Töö on jaotatud neljaks kronoloogiliselt järjestatud peatükiks. Esimene peatükk annab ülevaate NSV Liidu NKVD vägedest ja lahinguvõimest tervikuna. Põhjalikumalt on uuritud julgeolekuvägede paiknemist okupeeritud Eesti territooriumil. Põgusalt on vaadeldud ka valmistumist sõjaks ja tegevust selle puhkemisel.

Teises peatükis on vaatluse all Punaarmee tagalavalve korraldamise varasemad kogemused ja NSV Liidu relvajõudude tagalavalve moodustumine Eesti territooriumil, juhtimistasandil tekkinud probleemid ning nende mõju üksuste tegevusele.

Kolmanda peatüki keskseks teemaks on 8. armee Eestisse taandumisele järgnenud muutused tagalavalve juhtimises ning üksuste tegevuses, aga ka muudatused Eriosakondade tegevuses.

Neljas peatükk jälgib NSV Liidu relvajõudude Eesti grupeeringu ja sellega seoses ka tagalavalve lagunemist.

Tööl on viis lisa. Lisa 1 on koostatud eesmärgiga anda lühike ülevaade NSV Liidu julgeolekuvägedes kehtinud auastmete erisustest. Lisade 2 ja 4 näol on tegemist olulisemate käesolevat teemat avavate publitseeritud dokumentide tõlgetega, mida eesti keeles varem pole avaldatud. Varem eesti keeles publitseeritud väljavõtted PBL ja 8. armee dokumentidest tagala julgestamise küsimustes paiknevad lisades 3 ning 5.

Historiograafia ja kasutatud allikad

Teema uuritusest ja uurimisest

1940.-1941. aastal Eesti territooriumil toimunud sündmusi on ajaloolaste poolt uuritud kohati äärmise põhjalikkusega, kuid terviklikke teaduslikke käsitlusi antud magistritöö teemal Eestis ilmunud pole.

1943. aastal esmakordselt ja 1995. aastal kordustrukina avaldatud koguteos "Eesti rahva kannatuste aasta" sisaldab ülevaadet Punaarmee tagalavalve formeerumisest ja tegevusest Eestis.¹¹ Ülevaate väärtust tõstab asjaolu, et sisaldab väljavõtteid mitmetest tänaseks hävinud olulistest dokumentidest.

NSV Liidus oli riiklike julgeolekuorganite tegevuse sõltumatu uurimine praktiliselt võimatu. Vähesed avaldatud teemakohased artiklid ei ole allikana tõsiseltvõetavad, kuna tsenseeritud materjal on esitatud nõukogude kaanonitele vastavalt propagandana ja enamasti vigane.¹² 1990. aastal väljaantud kõrgkoolide õpikus õiguskaitseorganitest NSV Liidus on NKVD üksuste tegevus rindel ja isegi

¹¹ NKVD hävituspataljonid ja nende hirmuteod Eestis. - Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tallinn 1995, lk. 527-552.

¹² Vt. näiteks: Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны. - Вопросы истории, 1965 №. 5, с. 20-39.

ametkonna poolt toimepandud repressioonid leidnud äramärkimist, samas aga tegevusest Punaarmee tagala julgestamisel on vaikides mööda mindud.¹³

Ka Nõukogude Eestis kehtis tsensuur ja järgiti kaanoneid, kuid kohalike iseärasustega. Nõukogude Liidus tervikuna ei varjatud hävituspataljonide seotust NKVDga, kuid sõjajärgses eestikeelses nõukogude ajalookirjanduses püüti vältida igasuguseid seoseid hävituspataljonide ja NKVD vahel. Sõja algul vabatahtlikest loodud kaitsesalku kasutas nõukogude propagandamasin hävituspataljonide käsukorras moodustamise varjamiseks, nagu ka hävituspataljonide kui eraldi institutsiooni rahvakaitseväge nimetuse tahta peitmiseks. Seetõttu püüti nii hävituspataljone kui ka “Eesti NSV Hävituspataljonide Staapi” näidata iseseisvatena.¹⁴

Ühiskonnas toimunud demokratiseerumisprotsessi mõjul tehti 1987. aastal esimesed sammud NSV Liidu julgeolekusüsteemi arhiivide avatumaks muutmise suunas. 1989. aastal väitis NSV Liidu KGB ametlikult, et ei saa rääkida julgeolekuarhiivide totaalset sulutusest.¹⁵ Vaatamata Vene NFSV presidendi B. Jeltsini ukaasiga 1991. aasta augustis alanud Venemaa Riikliku Julgeolekukomitee arhiivide üleandmisprotsessile Riiklikule Arhiivile tingimuste loomiseks nende teaduslikuks kasutamiseks¹⁶ on julgeolekuorganitega mitteseotud uurijad tänaseni sunnitud vastupidist konstateerima. Venemaa arhiivide osalisele või ka täielikule sulutusele on viidanud nii Eesti kui ka Venemaa ajaloolased.¹⁷ Näib, et tegelikult ei ole ametkondlikes arhiivides ka viimase kümnendi jooksul välismaalastest uurijatele sisuliselt midagi muutunud: “juurdepääs materjalidele on enamikul juhtudel piiratud või välismaalasele täielikult tõkestatud.”¹⁸

¹³ Семенов, В. Правоохранительные органы в СССР. Москва 1990, с. 288-289.

¹⁴ Vt. näiteks: Kiljako, D. Lühiülevaade lahingutegevusest Eesti NSV territooriumil 1941. aastal. - Ühises rivis ühise vaenlase vastu. Mälestusi kaitselahinguist Eesti NSV-s 1941. aastal. Tallinn 1969, lk. 5-35.

¹⁵ О мерах по расширению гласности в деятельности органов КГБ СССР. Комментарий КГБ СССР. Осуществляя политику гласности. - Известия ЦК КПСС, 1989 №. 11, с. 22-26.

¹⁶ Указ Президента РСФСР об архивах Комитета государственной безопасности СССР. №. 82. 24 августа 1991 г. - Отечественные архивы. 1992 №. 1.

¹⁷ Noormets, T. Mobilisatsioon Punaarmeesse Eestis 1941. a. - Laidoneri Muuseumi aastaraamat. 2002, lk. 27-51; Ломагин, Н. Управление НКВД по Ленинградской области при осуществлении политического контроля в период битвы за Ленинград. - Вестник Санкт-Петербургского университета, серия 2, январь 2005, с. 47-63; Мерцалов, А. Подходы к изучению прошлого (по новейшим трудам о войне 1939-1945 гг.). - Военно-исторический архив, 2005 №. 12, с. 146-165.

¹⁸ Tannberg, T. Nõukogude aja uurimisest Venemaal: uuemaid arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. - Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn 1999, lk. 89-104.

Kaheldamatult on juurdepääsu puudumine suurele hulgale Venemaa arhiivides leiduvatele allikatele vajutanud oma pitseri nii varasematele NSV Liidu julgeolekuorganeid käsitletud uurimustele kui ka käesolevale. Teisalt pole ka üksnes Eestis säilitatava arhiiviainese kasutamine võimaldanud vaadeldavat teemat varem avada, erinevalt Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalse arengu¹⁹ ja sõjajärgsete julgeolekuorganite tegevuse uurimisest.²⁰

Riigiarhiivi (edaspidi ERA) fondis R-358 “Eesti Omakaitse Peavalitsus” säilitatavad Omakaitse malevate ajaloo ülevaated sisaldavad küll Punaarmee tagala julgestamiseks rakendatud üksuste ja formeeringute tegevuse kirjeldusi, kuid tagalavalve terviklikku käsitlemist need ei võimalda. Riigiarhiivi filiaalis (edaspidi ERAF) leidub küll mõningal määral julgeolekuorganite sõjaeelset tegevust puudutavaid dokumente²¹, kuid vaadeldava teemaga seotud informatsiooni nad praktiliselt ei sisalda. Erinevatel andmetel hävines dokumentatsioon sõja ajal.²²

Konkreetsel teemal tervikuna on seni ainsaks jäänud käesoleva töö autori metsavendi käsitleva artikliteseria teine pool, mis kajastab Punaarmee tagalavalve moodustamist ja tegevust.²³ Eraldi artikkel NSV Liidu julgeolekuvägede paiknemisest Eestis esimesel okupatsiooniaastal on avaldatud käesoleva magistritöö ettevalmistamise raames.²⁴

Allikatest

Eestis säilitatavast arhiiviainesest on töös kasutatud “Eesti Omakaitse Peavalitsuse” fondi R-358 viie Omakaitse maleva ajaloo ülevaateid²⁵:

¹⁹ Ohman, V. Eesti NSV Siseministeeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940 - 1954). Magistritöö. Juhendaja T. Tannberg. TÜ Ajaloo osakond, Tartu 2000.

²⁰ Kuusk, P. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase võitluse osakond aastatel 1944-1947. Tartu 2007, lk. 25.

²¹ Väljas, P. Mõningatest julgeolekuorganite materjalidega seonduvatest allikakriitilistest probleemidest. - Ajaloolise tõe otsingul. Tallinn 1999, lk. 123-134.

²² Смирнов, Н. Матросы защищают Родину. 2-е, доп. и испр. изд. Москва 1968, с. 41; Metsavennad Suvesõjas, lk. 84; Püüa, E. Punane terror Saaremaal 1941. aastal. - Saaremaa Muuseumi Toimetised Nr.3. Kuressaare 2006, lk. 5-6.

²³ Punga, O. Mõtteid aastatel 1940 - 1941 tegutsenud metsavendadest. Katse välja selgitada, kellega metsavennad suvesõjas õigupoolest sõdisid. VII – X. - Kaitse Kodu! 2002, nr. 2, lk. 31-35; nr. 3, lk. 20-23; nr. 4, lk. 19-21; nr. 6, lk. 27-29.

²⁴ Punga, O. NSVLi julgeolekuväed Eestis aastail 1940-1941. - KVÜÕA Toimetised 11/2008, lk. 179-203.

²⁵ Põhjalikumalt on Omakaitse malevate ajaloo ülevaateid ja nende saamislugu käsitletud Tiit Noormets Suvesõja uurimist ja allikaid käsitlevas peatükis. Vt.: Metsavennad Suvesõjas, lk. 70-84.

- Kokkuvõtlik ülevaade Läänemaa Omakaitse tegevusest 22. juunist 1941. kuni 01. jaanuarini 1942. a.²⁶
- Omakaitse Tallinna Maleva tegevus Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaan. 1942. Koostanud major G. Simmo. Tallinn 1943.²⁷
- Omakaitse Tartumaa Maleva ajalugu Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1941. a. lõpuni. Koostanud leitnant Ed. Suursepp VR 2/ III. Tartus 1943. a.²⁸
- Valgamaa Omakaitse tegevus. Kaitseliidu likvideerimisest - juuni keskuseni 1941.a. Koostanud ltn. Ed. Suursepp (end Grosschmidt).²⁹
- Omakaitse Viru Maleva tegevus kuni 31. 12. 1941. a. IV vihk.³⁰
- Omakaitse Viru Maleva tegevus kuni 31.12.1941. a. VII vihk.³¹

Loetletud malevate ajaloo ülevaadetes leidub Punaarmee tagalavalve üksuste tegevuse kirjeldusi kõrvaltvaataja või vastaspoole seisukohalt. Tegemist on julgeolekuvägede dokumentatsiooni oluliselt täiendava materjaliga. Teiste Omakaitse malevate ajalood ei sisalda antud teema seisukohalt huvipakkuvat andmestikku või pole säilinud.

Publitseeritud dokumendid

Antud teema uurimisel on põhiallikateks NSV Liidus ja Venemaal ilmunud dokumendikogumikud. Üldjuhul kajastavad neis publitseeritud dokumendid riiklikust ideoloogiast lähtuvaid olulisemaid valdkondi ja dokumentide valikul neisse pole eesmärgiks olnud avada Eestis toimunut.

Nõukogude perioodil publitseeritud dokumendikogumike kasutamine on erinevatel põhjustel keeruline ja aeganõudev. Enamasti on esitatud informatsioon fragmentaarne või ühekülgne, ega soodusta tervikpildi kujunemist. Sageli on dokumendid publitseeritud osaliselt. NKVD vägede osalust toimunud sündmustes ei afišeeritud või varjati teadlikult aastakümnete vältel. Nõukogude võimu

²⁶ ERA R-358-1- 3.

²⁷ ERA R-358-1-15.

²⁸ ERA R-358-1-17.

²⁹ ERA R-358-1-19.

³⁰ ERA R-358-1-24.

³¹ ERA R-358-1-27.

eksisteerimise viimasele kümnendile oli iseloomulik püüd varjata julgeolekuvägesid puudutavat informatsiooni isegi dokumente publitseerides.³²

Vaatamata mõningate tänapäeva Venemaa ajaloolaste seisukohale, et uued dokumentide publikatsioonid on koostatud vähimalgi moel sõja riiklikku kontseptsiooni muutmata³³, on just viimase viieteistkümnne aasta jooksul Venemaal ilmunud kogumikud võimaldanud käesoleva teema uurimist.

Nõukogude perioodil avaldati PV vägede tegevusest arvukalt dokumendikogumikke, kuid käesolevat teemat kajastavaid dokumente sisaldavad neist kolm.³⁴ Kogumikes publitseeritud dokumentid on avaldatud väljavõtetena ja infovaesed.

1975. aastal Nõukogude Eestis koostatud kogumik sisaldab seni ainsaid teadaolevaid 8. armee tagalavalve ülema koostatud dokumente.³⁵

Samal aastal ilmunud dokumentide kogumik NSV Liidu sisevägede tegevusest aastatel 1941-1945 heidab valgust nende tegevusele Eesti territooriumil.³⁶ Ka seda kogumikku iseloomustava joonena võib esile tuua dokumentide mittetäielikku publitseerimist.

Antud teema raames olulisimaks võib lugeda 1995. aastast alates avaldatavat dokumendikogumikku nõukogude julgeolekuteenistuste tegevusest “Suures Isamaasõjas”.³⁷ Tegemist on erinevatest allikatest pärinevate dokumentidega, mis kajastavad erinevaid julgeolekuteenistustega seotud temasisid. Kogumikus on esmakordselt publitseeritud Punaarmee tagalavalve formeerimise aluseks olnud raamdokumendid. Suurem osa dokumentidest on koostajate andmetel avaldatud esmakordselt, kuid varasemate publitseerimiste kohta info puudub. Näitena

³² Vt. näiteks: Работа партийных организаций в период Великой Отечественной войны 1941-1945 годов. Документы и материалы в двух томах. Том 1. Москва 1982. Ilmeka näitena võib siinkohal esile tuua lühendi NKVD puudumise vastavast loetelust publikatsiooni lõpus, ehkki dokumentides esineb see lühend korduvalt (lk. 91-92, 195-196, 351-353). Kurioosseks muudab konkreetse näite asjaolu, et tegemist on “ametkondlikuks kasutamiseks” ettenähtud väljaandega, mis polnud mõeldud tavakodanikele. Sama kogumiku sisukorras leiduvad vaid teemade üldpealkirjad ilma ajaliste piirideta, mis muudab kogumiku kasutamise veelgi keerulisemaks.

³³ Мерцалов, А. Op. cit.

³⁴ Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945. Сборник документов. Москва 1968; Пограничные войска СССР 1939 - июнь 1941. Сборник документов и материалов. Москва 1970; Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне 1941. Сборник документов и материалов. Москва 1976. Edaspidi: Пограничные войска ... 1976.

³⁵ Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941 - 1945. Dokumente ja materjale. Tallinn 1975, dok. nr. 58 ja 67. Edaspidi: Eesti rahvas

³⁶ Внутренние войска ... 1975.

³⁷ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том I. Накануне. Книга первая. (ноябрь 1938 г. - декабрь 1940 г.); Книга вторая. (1 января - 21 июня 1941 г.) Москва 1995. Edaspidi: Органы ... I. 1.

varasemast avaldamisest võib siinkohal tuua siseasjade rahvakomissari käskkirja nr. 00804, mis on käskkirja numbri ja rahvakomissari nimeta publitseeritud juba 1975. aastal.³⁸ Kogumiku puudusena võib esile tuua mõningate dokumentide avaldamist osaliselt ja ilma asjakohaste selgitusteta.³⁹ Toimetuskolleegiumi liikmed on dokumente publitseeritud ka teadusajakirjades paralleelselt kogumike ettevalmistamisega.⁴⁰

Küllaltki oluliseks allikakogumiks on Hans Kruusi juhitud komisjoni poolt sõja ajal nõukogude tagalas kogutud mälestused. Konkreetse küsimustiku alusel koostatud andmestik on tänaseks suures osas publitseeritud.⁴¹ Nõustudes siinkohal täielikult Tiit Noormetsa seisukohtadega, tuleb konstateerida, et nende kasutamine nõuab “tavapärasest allikakriitikast märksa kriitilisemat” lähenemist.⁴²

Üksikuid teemakohaseid dokumente on avaldatud ka populaarteaduslikes ajakirjades, näiteks I. Ivanovi koostatud PBLi tegevust ja olukorda Eestis kajastavad publikatsioonid.⁴³

Dokumentide kasutamisel on parema loetavuse eesmärgil joonealuses viites toodud dokumendi number vastavas kogumikus ning dokumentide pealkirjad esitatud kasutatud allikate ja kirjanduse loetelus.

Uurimused

1988. aastal ilmunud Balti PV ringkonna ajaloo ülevaade kujutab endast klassikalist nõukogudeaegset mütologiseeritud käsitlust⁴⁴, millest on töös kasutatud enamasti üksikfakte või ametlikke seisukohti ja enamasti koos publitseeritud dokumentidega.

³⁸ Органы ... II, 1, dok. nr. 315; Внутренние войска ... 1975, dok. nr. 299.

³⁹ Vt. näiteks Органы ... I, 1, dok. nr. 141; LISA 2.

⁴⁰ Nii näiteks avaldasid I. Belik ja E. Šumilova Leningradi PV ringkonna lahingutegevuse päevaraamatu koos kommentaaridega vahetult enne selle kogumiku teises köites ilmumist. Vt.: Родина благодарна своим сыновьям - пограничникам. Журнал учета боевых действий пограничных войск НКВД Ленинградского округа. 1941 г. Сост. Белик, И., Шумилова, Е. - Исторический архив, 2000 Вып. 2, с. 21-76; Органы ... II, 1, dok. nr. 390.

⁴¹ Sortside saladusi I. Kautla koostatud pihtimusi. Koost. L. Levala, Tartu 1993; Sortside saladused II-XII. Koost. L. Levala, M. Arold. Tartu 1994-2001. Edaspidi: Sortside saladused.

⁴² Metsavennad Suvesõjas, lk. 84.

⁴³ Первые месяцы войны на Балтике. НКВД о деятельности командования Краснознаменного Балтийского флота. Сост. Иванов, И. - Военно-исторический журнал. 2006 №. 4, с. 18-23; Это объясняется отсутствием твердого руководства... НКВД о деятельности командования Краснознаменного Балтийского флота. Сост. Иванов, И. - Военно-исторический журнал. 2006 №. 6, с. 31-35.

⁴⁴ Краснознаменный Прибалтийский пограничный. Второе издание. Сост. В. Боярский. Рига 1988. Edaspidi: Краснознаменный... 1988.

Antud teemale kõige lähema uurimusena võib märkida B. Beloserovi monograafiat, mis on keskendunud rinde ja tagala julgeoleku õiguslikele küsimustele.⁴⁵ Eesti territooriumil toimunud pöörab autor tähelepanu minimaalselt.

Analüüsiva lähenemise poolest torkab silma I. Petrovi käsitlus PV vägede tegevusest 1941. aastal.⁴⁶ Kasutades arhiiviallikaid on autor toonud teaduskäibesse hulgaliselt uut informatsiooni, kuid mõnevõrra ettevaatlikuks teeb kohatine kaheldava informatsiooni kasutamine.⁴⁷

NSV Liidu julgeolekuorganite sõjaaegsest tegevusest on kaasajal koostanud ülevaate V. Haustov, kes põgusalt iseloomustas ka teema uurimise olukorda tänasel Venemaal.⁴⁸ Sõjaaegseid kogemusi tagala julgestamisel on analüüsinud I. Vorobjov ja V. Kiseljov.⁴⁹ NKVD vägede rolli Baltikumi okupeerimisel on kajastanud M. Meltjuhov, kelle artikkel on tõlgitud ka eesti keelde.⁵⁰

Laiema uurimuse raames on huvitava ülevaate NSV Liidu julgeolekuvägedest koostanud D. Glantz.⁵¹ Tänapäevaks mõnevõrra vananenud käsitlusele võib ette heita kasutatud allikate vähesus ja sellest tulenevaid pisivigu.⁵²

Kitsamatest temadest on kaheldamatult suurimat tähelepanu pälvinud hävituspataljonidega seonduv. Tegemist on teemaga, mida sõja ajal käsitleti nii eesti kui vene keeles, mõlemal pool rindejoont ja hiljem ka “raudset eesriiet”. Töös on kasutamist leidnud F. Bannikovi koostatud NSV Liidu siseministeeriumi kõrgkooli

⁴⁵ Белозеров, Б. Оp. cit.

⁴⁶ Петров, И. 1941. Пограничники в бою. Москва 2008.

⁴⁷ I. Petrovi esitatud andmetel oli 10. PV salga ülemaks major S. Simonov, komissariks pataljoni komissar V. Pjaterkin ja staabiülemaks kapten M. Gultševski. Salga suuruseks on märgitud “ligi 1500 meest”. Andmed 10. PV salga juhtkonna ja ka salga suuruse kohta tekitavad tõsiselt kahtlust, kuna mitte ükski esitatud isikutest ega ka salga suurus pole teiste allikatega kõrvutamisel kinnitust leidnud. Võimalik, et tegemist on isikkoosseisus toimunud muudatustega, kuid välistada ei saa ka valeinformatsiooni sisaldumist I. Petrovi poolt kasutatud allikates. Just viimasele viitab näiteks kirjeldus suurekoosseisulisest langevarjurite dessandist Pärnusse 1941. aasta augustis. Teadaolevalt ei sooritatud sellesse piirkonda dessanti, vaid tegu oli metsavendadega. Vt. Петров, И. Оp. cit., c. 80, 83.

⁴⁸ Хаустов, В. Оp. cit., c. 359-374.

⁴⁹ Воробьев, И., Киселев, В. Уроки Великой Отечественной войны: борьба с диверсиями и терроризмом в операции и бою. - Военная мысль. 2005 №. 10, c. 53-65.

⁵⁰ Мельтюхов, М. Нарачивание советского военного присутствия в Прибалтике в 1939 – 1941 годах. - Отечественная история, 1999 №. 4, c. 46-70; Meltjuhov, M. Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis aastail 1939-1941. I. - Akadeemia Nr.9, 2001, lk. 1899-1919; Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis aastail 1939-1941. II. - Akadeemia Nr.10, 2001, lk. 2074-2101.

⁵¹ Glantz, D. Colossus Reborn. The Red Army at War, 1941 - 1943. University Press of Kansas 2005, pp. 157-170.

⁵² Näiteks on autor väitnud, et NKVD väed moodustati alles 1941. aasta algul. Vt.: Glantz, D. Оp. cit., p. 157.

õpik, S. Bilenko uurimused aastatest 1969 ja 1988 ning I. Pauli käsitus 1971. aastast.⁵³

NSV Liidu sõja-merejõudude loomist ja muu hulgas ka PV vägede mereüksusi on põhjalikumalt uurinud V. Zolotarjov ja V. Šlomin.⁵⁴

Eesti piirivalve likvideerimist 1940. aastal on uurinud T. Noormets.⁵⁵ Mitmeid uudseid seisukohti ning hulgaliselt vähetuntud fotomaterjali sisaldab I. Paavle ja P. Kaasiku artikkel hävituspataljonidest Eestis 1941. aastal.⁵⁶

Mälestused

Vaatamata subjektiivsusele on memuaarkirjandus allikaks, mis sageli täiendab dokumentides sisalduvaid kuivi fakte. Kahjuks pole aga NSV Liidu relvajõudusid ja tagalavalvet Eesti territooriumil juhtinud isikud mälestusi jätnud või sisaldavad need antud teema suhtes ebaolulist informatsiooni. Töös on küll kasutatud nii 8. armees⁵⁷ kui ka 22. motolaskurdiviisi ülema⁵⁸ meenutusi aga ka PBL sõjanõukogu liikme⁵⁹, ülema⁶⁰ ja staabiülema⁶¹ memuaare, kuid nende roll teema avamisel on olnud oodatust tunduvalt tagasihoidlikum.

⁵³ Банников, Ф. Истребительные батальоны НКВД СССР в Великой Отечественной войне (1941 - 1945 гг.). Учебное пособие. Высшая школа МВД СССР. Москва 1968; Биленко, С. Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне. Москва 1969; На охране тыла страны. Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941 - 1945. Москва 1988; Paul, I. Hävituspataljonid ja töölispolgud Eesti NSV kaitsel 1941.a. suvel. Abiks lektorile. Nr. 31. Tallinn 1971.

⁵⁴ Золотарев, В., Шломин, В. Как создавалась военно - морская мощь Советского Союза. В 2 книгах. Москва - Санкт-Петербург 2004.

⁵⁵ Noormets, T. Eesti piirivalve okupatsioonist Suvesõjani 1940-1941. - Kaitse Kodu!, 1997 nr. IV/V, lk. 55-59 ja nr. VI, lk. 40-43.

⁵⁶ Paavle, I. Kaasik, P. "Destruction battalions in Estonia in 1941." "Estonia 1940-1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity." Tallinn 2006, lk. 469-493.

⁵⁷ Любозцев, И. Славная страница истории. - Таллин в огне. Сборник статей ветеранов войны и воспоминаний участников героической обороны Таллина и Моонзундского архипелага 7 июля - 2 декабря 1941 года. Издание второе, исправленное и дополненное. Сост. Т. Зубов, Таллин 1971, с. 65-75.

⁵⁸ Головкин, А. В боях за Прибалтику. - На линии огня. Сост. В. Кузнецов, Москва 1976, с. 28-38.

⁵⁹ Смирнов, Н. Op. cit.

⁶⁰ Трибутс, В. Оборона главной базы флота - Таллинна. - Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне советского народа 1941 - 1945 гг.: Оборона Прибалтики и Ленинграда (1941 - 1944 гг.). Книга первая. Москва 1990, с. 34-48.

⁶¹ Пантелеев, Ю. Морской фронт. Москва 1965.

Senised hinnangud tagalavalve tegevusele

1941. aastal Eesti territooriumil Punaarmee tagalat julgestanud NKVD tagalavalve vägede tegevuse tulemuslikkusele ametlikke hinnanguid pole õnnestunud leida. Tõsi küll, mööndustega võib hinnanguks lugeda rj. kindralmajor Arkadi Apollonovi selgitust armeede tagalavalve juhatuste likvideerimisest: “Sõja esimesel perioodil eksisteerisid armeede tagalavalve juhatused, mis oma olemasolu ei õigustanud ja nõudsid suure hulga vägede eemalolekut seoses armeede suure hulgaga. Sellest lähtudes nad likvideeriti ja jäeti ainult NKVD tagalavalve vägede valitsused.”⁶²

27. veebruaril 1942. koostatud NKVD vägede ülema ja PV vägede ülema asetäitja ettekandest “NKVD piirivalvevägede lahingulisest ja operatiivteenistuslikest tulemustest tegeva Punaarmee tagala julgestamisel” on antud ülevaade kogu rindel toimunud ja tõstetud esile edukamaid üksusi. Ettekandes kajastub vaid PV üksuste tegevus ja esiletõstetud salkade hulgas Eestis tegutsenuid ei leidu.⁶³ PV vägede osalemine piirilähedastes lahingutes ja võitlustes riigi lääne- ja loodeosas on jagatud kaheks perioodiks:

1. Hajutatud PV üksuste lahingutegevus piirikordonite dislokatsioonijoonel riigipiiri vahetus läheduses. Perioodi ajalisteks piirideks on *Wehrmächti* rünnaku algusest kuni piirivalvurite taandumiseni Punaarmee katteüksuste kaitseliinidele;
2. PV komandantuuride ja salkade staapide juurde koondatud allüksuste lahingutegevus Punaarmee operatiivalluvuses.

Eesti territooriumil paiknenud PV üksuste lahingutegevus algas mõnevõrra teistsuguses situatsioonis: lahingutegevust kordonite joonel ei toimunud ja lahingutegevust alustati ettevalmistunult peale hajutatud üksuste koondumist.

Lahingud vastupanuliikumisega Eestis ei olnud veel lõppenud kui okupatsioonirežiimi propagandamasin alustas ajaloo ümberkirjutamist: “Võib kinnitada, et Balti piirivalveringkonna väeosad ja allüksused täitsid neile pandud ülesanded auga.”⁶⁴

⁶² Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 333.

⁶³ Органы ... III. 1, dok. nr. 819.

⁶⁴ Setškin, G. Nõukogudemaa piiride kaitsel. Suure võitluse algus. Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest. Koost. K. Mang ja A. Pähklmägi. Tallinn 1965, lk. 68-72.

Nõukogude perioodil oli kõik julgeolekuorganitega seonduv ja muuhulgas ka Punaarmee tagalavalve tegevuse kajastamine tsensuuri kontrolli all ning selles kontekstis tuleb käsitleda endise 8. armee ülema, reservkindral-major Ilja Ljubovtsevi seisukohti: “vaatamata äärmiselt keerulisele olukorrale, suutsid EKP KK ja vabariigi valitsus lühikese aja jooksul luua kord tagalas, lahendades sellega olulisima ülesande tegevvägede tagala kaitsmisel. Eesti rahvaväe formeeringud, mis loodi algselt vaenlase agentuuri, diversantide ja “viienda kolonni” vastu tegutsemiseks ja mahasurumiseks, said selle ülesandega edukalt hakkama ja osalesid ka aktiivselt lahingutegevuses rindel...”⁶⁵ Nagu näeme, ei andnud 8. armee ülem hinnangut tagalavalvele tervikuna, vaid ainult Eesti kohalike parteifunktsionääride tegevusele ja hävituspataljonidele.

Nõukogude Eestis ilmunud trükistes olid tähelepanu keskmes hävituspataljonid, kuid nii käsitlused kui ka hinnangud jäid selles vallas pinnapealseteks. Siinkohal näide ühest niisugusest nõukogudeaegsest hinnangust: “Sõja alguspäevil formeeritud hävituspataljonid olid seni taganud korra võitleva armee tagalas ning pidanud edukat võitlust banditismiga, aga ka fašistlike vägedega rindel. Kuid kõike seda tehti isoleeritult, killustatult. Juba ägedate lahingute perioodil Kesk-Eestis kerkis järjest aktuaalsemalt päevakorrale hävituspataljonide ühendamise suuremateks võitlusüksusteks. 1. ja 2. Läti vabatahtlike polgu ning Narva töölispolgu kõrval kujunes neljandaks võitlusvõimeliseks rahvakaitseväge üksuseks 1. Eesti (mõnes allikas ka 1. Tallinna kommunistlik) kütipolk. ... Sellesse koondati kõik Tallinna ja Harjumaa ning pealinna suunas taandunud Pärnu-, Viljandi-, Võru-, Järva- ja Läänemaa hävituspataljonide ning väiksemate kaitsesalkade võitlejad. Seljataga oli neil juba rohkem kui ühekuuline võitlustee, millele Eesti hävituspataljonide uus staabiülem M. Pasternak⁶⁶ ja 8. armee juhatus olid andnud kõrge hinnangu.”⁶⁷ Milline see hinnang oli ja mis asjaoludel see anti, on teadmata.

Tänapäeval on avaldatud tunduvalt kriitilisemaid seisukohti. Esile on toodud NKVD organite halb koostöö armeede juhtkondadega ja üldise operatiivolukorra mittetundmine nende poolt, mistõttu kuni 1942. aasta esimese pooleni toimus tagalavalve kõigil rinnetel suurte raskustega. “Looderinde staap kandis 1941. aasta augustis ette õnnetust olukorrast võitluses vaenlase diversantidega. Märgiti, et

⁶⁵ Любовец, И. Op. cit., c. 65-75.

⁶⁶ Tegemist on eksitusega. Rj. kapten M. Pasternak määrati juuli lõpus Eesti hävituspataljonide operatiivgrupi ülemaks. Vt.: Краснознаменный... 1988, c. 322.

⁶⁷ Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost. Tallinn, 1982, lk. 131.

erinevate NKVD valitsuste üksused lahendavad ülesandeid oskamatult, ilma koostööta rindevägedega, mis ei anna vajalikku tulemust. Samal põhjusel väljendas oma muret ettekandes kindralstaapi ka Põhjarinne: “diversioonide arv suureneb, piirivalve ja NKVD väed tegutsevad hajutatult.” Tehti ettepanek moodustada piirivalvuritest ja sisevägedest ühised üksused - NKVD laskurdiviisid.” Kaasaegsete vene uurijate hinnang tagalavalvele on karm: “Tervikuna oli võitlus saksa agentuuriga sõja algul organiseerimatu, passiivse kaitseiseloomuga ja seetõttu ka ebaefektiivne.”⁶⁸

Hävituspataljonide operatiivgrupi staabiülem rj. major Luskatov andis 3. juulil 1941. välja käskkirja, milles kiitis kolme hävituspataljoni tegevust, kõigile teistele andis hinnangu ebarahuldav. “Nende komandörid ja staabid töötavad mitteaktiivselt, ootavad ära, kuni vastane mingisuguse terrorismi- või diversiooniaktiga paljastab oma asukoha, aktiivset maakuulamist ei toimetata, operatsioonigruppide väljasõite korraldatakse pärast asetleidnud akte jne.”⁶⁹

Karmi hinnangu tagalat julgestanud üksuste tegevusele 21. juunist - 15. juulini andis ka 8. armee tagalavalve ülem rj. alampolkovnik Golovkin: “Vaatomata hävitussalkade ja Siseasjade Rahvakomissariaadi vägede poolt tehtud suurele tööle banditismi ning diversantide likvideerimisel, ei ole need väed veel kõiki võimalusi ära kasutanud ning oma tegevuses efektiivseid tulemusi saavutanud.”⁷⁰

Vabadussõjas osalenud ja Eesti Vabariigis õpetaja ametit pidanud Karl Rossi astus 1940. aastal parteisse ning oli sõja algul Viru maakonna prokuröri kohusetäitja. 1942. aastal on ta metsavendade tegevust kirjeldades andnud hinnangu ka tagalavalvele: “Vähegi mõeldava organisatsiooni puhul oleksid nad suutnud ka hoopis suuremaid väljaastumisi korda saata, kui arvestada meie sõjaaegset tagala kaitseüsteemi.”⁷¹

Eeltoodu põhjal jagunevad hinnangud kahte äärmusse: positiivsed ja negatiivsed. Positiivsed seisukohad pärinevad sõjajärgsest perioodist, mil kõik NSV Liidus trükitav kuulus tsensuuri alla. Seevastu negatiivsed hinnangud tagalavalve tegevusele on antud sõjaaegsetes dokumentides ja mälestustes ning tänapäeval teemat uurinute poolt. Eeltoodust ilmneb veel üks kokkulangevus. Negatiivsed hinnangud toovad esile ka konkreetse põhjuse, positiivsed seevastu on hägusad ja laialivalguvad.

⁶⁸ Воробьев, И. Киселев, В. Оп. cit., с. 53-65.

⁶⁹ Eesti rahva ... 1995, lk. 543-544.

⁷⁰ Eesti rahvas ..., dok. nr. 58; Vt. LISA 5.

⁷¹ “Sortside saladused IX, lk. 253.

I. NSV LIIDU JULGEOLEKUVÄED EESTIS 1940 - 1941

1.1. NSV Liidu julgeolekuväed

Aastail 1939-1941 tehti NKVDle alluvates vägedes ja nende juhtimises mitmeid muudatusi. Oluliseks ümberkorralduseks NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 2. veebruari 1939. aasta määruse kohaselt oli senise NKVD piirivalve- ja sisevägede peavalitsuse jagamine kuueks peavalitsuseks 8. märtsil 1939:

- 1) PV vägede peavalitsus,
- 2) raudtee-ehitiste valve vägede⁷² peavalitsus,
- 3) eriti tähtsate tööstusettevõtete valve peavalitsus,
- 4) konvoivägede peavalitsus,
- 5) sõjalise varustuse peavalitsus,
- 6) sõjaehituse peavalitsus.

Peavalitsused tegutsesid NKVD käskkirjaga nr. 00296 kehtestatud põhimääruste alusel ja igale neist oli allutatud teatav hulk väeüksusi. Loodud peavalitsuste üldjuhtimine tehti ülesandeks rj. kindralleitnant Ivan Maslennikovile, rahvakomissari asetäitjale vägede alal.⁷³

Nõukogude Liidus toimunud sõjaväereformi üheks olulisimaks alustalaks oli üldise sõjaväekohustuse seaduse vastuvõtmine 1939. aasta 1. septembril.⁷⁴ Nimetatud seadus määratles NKVD PV- ja sisevägesid kui üht osa NSV Liidu relvajõududest, mida on korduvalt rõhutatud ka hiljem.⁷⁵

Üldise sõjaväekohustuse seadus võimaldas suurendada piirivalve- ja sisevägesid, ajateenistuse aeg PV vägede maaüksustes pikenes kahelt aastalt kolmele ning mereüksustes kolmelt neljale. Sisevägedes oli ajateenistuse kestuseks reakoosseisule nähtud ette kaks aastat ja nooremale juhtivkoosseisule kolm aastat. NKVD esindajate kaasamine sõjakomissariaatide tegevusse võimaldas kutsealuste seast välja valida

⁷² Edaspidi on töös kasutatud: raudteevalve väed.

⁷³ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917 - 1960. Справочник. Москва 1997, с. 227-233; Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917 - 1991. Справочник. Москва 2003, с. 69-70; Белозеров, Б. Op. cit., с. 29.

⁷⁴ Tannberg, T. Nõukogude Liidu ettevalmistused sõjaks. - Sõja ja rahu vahel. Koguteos. I köide. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Rahvusarhiiv 2004, lk. 293-333.

⁷⁵ Никифоров, А. Отважные пограничники. - Таллин в огне. 1971, с. 172-180; Некрасов, В. Основные этапы строительства внутренних войск. - Военно-исторический журнал, 1986 № 11, с. 81-84; Баранов, В. Использование исторического опыта Великой Отечественной войны в строительстве и совершенствовании внутренних войск в военной организации государства. - Военная мысль, 2007 № 8, с. 8-14.

parimad.⁷⁶ Punaarmee poliitvalitsuse ülema Lev Mehlise 5. septembri 1939. aasta direktiivis nr. 243 oli NKVD vägede komplekteerimine kutsealustega NSV Liidu relvajõududes tähtsuset kolmandal kohal lennuväe ja laevastiku järel. Ka PV ringkondadele meeste valimisel nõuti erilist tähelepanu. Aasta hiljem tuli inimeste valikul suurt tähelepanu pöörata vaid PV ringkondade ja piiril paiknevate üksuste komplekteerimisele kutsealustega.⁷⁷ Punaarmee ohvitseride seas kutsus NKVD vägede eelistamine kutsealuste valikul esile etteheitvat suhtumist.⁷⁸

Vaadeldaval perioodil suurendati julgeolekuvägede tulejõudu tunduvalt: võeti kasutusele uut tüüpi relvi, suurendati automaatrelvade hulka, formeeriti raskerelvadega varustatud operatiivüksusi. NKVD formeeringute relvastus ja varustus erines lähtuvalt ülesannete iseloomust ka varem mõnevõrra Punaarmee ja Sõjamerelaevastiku omast, kuid just sõjaeelsetel aastatel suurenes vahe oluliselt. Erinevused varustuses, uute relvatüüpide kiiremas kasutuselevõtus ja ka suurema tulejõuga relvade arvus tulenesid eelkõige asjaolust, et erinevad rahvakomissariaadid tellisid relvastust iseseisvalt. Alates valitsusorganitepoolsest finantsplaneerimisest, tellimisest, tootmisest kuni kohaletarnimiseni toimus kõik relvastuse ja varustusega seonduv NKVD, Punaarmee ning Sõjamerelaevastiku jaoks eraldi. Nii näiteks olid NKVD vägedes juba Talvesõja ajal kasutusel püstolkuulipildujad, Punaarmee relvastamist nendega arutati veel 1941. aastal.⁷⁹ Siinkohal tuleb aga rõhutada, et mitte kõik vahetult enne sõda relvastusse võetud mudelid ei õigustanud ennast.⁸⁰

Sõja algseks oli ligi neljandik PV vägedest relvastatud 1940. ja 1941. aastal saadud relvadega. Neil aastatel võeti relvastusse üle 23300 iselaadiva vintpüssi, 6618 püstolkuulipildujat, 155 raskekuulipildujat, 18 tankitõrjepüssi ja 681 miinipildujat.⁸¹

Julgeolekuvägede kõige lahinguvõimelisema osa moodustasid operatiiv-, PV- ja raudteevalve väed. 1941. aasta alguseks oli PV vägede koosseisus loodud üksik motolaskurdiviis, 13 motolaskurpolku, neli ratsaväepolku ja arvukalt väiksemaid

⁷⁶ Закон о всеобщей воинской обязанности I § 4, 7; II § 21-22. - Ворошилов, К. О проекте закона о всеобщей воинской обязанности. Москва, 1939.

⁷⁷ Партийно-политическая работа в Красной Армии: Документы. Июль 1929 г. - май 1941 г. 1985. Москва, dok. nr. 160 § 1 ja dok. nr. 180 § 1.

⁷⁸ Зимняя война 1939-1940. Книга вторая. И. В. Сталин и финская кампания. Стенограмма совещания при ЦК ВКП(б). Москва 1999, с. 240.

⁷⁹ Золотарев, В. Шломин, В. Ор. cit., Книга 1, с. 80; Яковлев, Н. Об артиллерии и немного о себе. Москва 1981, с. 81; Яковлев, Н. Советские вооруженные силы значительно превосходили вермахт по боевому обеспечению. - Военно-исторический журнал, 2003 № 5, с. 16-21.

⁸⁰ Näiteks iselaadiva vintpüssi SVT-40 tootmisest loobuti relva halva töökindluse tõttu rindetingimustes. Яковлев, Н. Об артиллерии ..., с. 144.

⁸¹ Органы... I. 2, dok. nr. 266.

üksusi. Siseasjade rahvakomissari käskkirja nr. 00234 alusel eraldati operatiivüksused 28. veebruaril 1941. aastal PV vägede koosseisust ja allutati moodustatud NKVD operatiivvägede valitsusele. Operatiivvägede valitsuse ülemaks määrati kindralleitnant Pavel Artemjev ja algselt oli tema alluvuses 27 840 meest. Operatiivvägede ülesanne oli kiire ja otsustava tegevusega likvideerida vaenlase diversioonigrupid ning tagada julgeolek piiriäärses ribas.⁸²

Operatiivvägede motolaskurpolgu tulejõudu on võrreldud Punaarmee sõjaaegse motolaskurbrigaadi omaga. Polgu koosseisu kuulusid kuni neli üksikut motolaskurpataljoni, tankirood, suurtükidivisjonid ja toetusüksused.⁸³ Aastail 1939-1941 võeti motolaskurpolkude relvastusse lisaks juba olemasolevatele uued, 45 mm suurtükkidega relvastatud BA-10 tüüpi soomusautod.⁸⁴ Uurijad on märkinud, et NKVD diviisid ei olnud välja õpetatud ulatuslikuks lahingutegevuseks regulaarmee vastu.⁸⁵

Erinevalt operatiivvägedest olid PV väed n-ö kerged julgeolekujõud, nad ei olnud ette valmistatud ega ka varustatud selleks, et tegutseda iseseisvalt regulaarvägedena.⁸⁶ Samas valdasid nad täiuslikult väikeste allüksustena tegutsemise taktikat.⁸⁷ 1941. aastal valmistas PV vägede insenertehnilist, juhtiv- ja poliitkaadrit ette vähemalt 11 NKVD sõjalist õppeasutust. ÜK(b)P KK 1940. aasta märtsipleenumi otsuste kohaselt muudeti piirivalvurite väljaõpetamist. Võeti suund tegutsemisele keerulises olukorras igasuguse ilmaga ja ööpäev läbi. Erilist tähelepanu pöörati piirivalvurite algatusvõimelisuse, ideelise vastupidavuse ja füüsilise karastumise arendamisele. Piirivalvurid pidid täiuslikult oskama kasutada relvi, oskama tegutseda väiksemate formeeringutena ja vajadusel ka üksinda.⁸⁸ PV vägede üheks erisuseks oli suure hulga teenistukoerte ja hobuste kasutamine, seetõttu oli neil ka oma veterinaarteenistus koos kõigi vajalike asutustega. Tegevuses juhinduti Punaarmee ühtsest veterinaarseadusandlusest.⁸⁹

⁸² Органы ... I. 2, dok nr 266; Органы ... II. 1, с. 335, viide 1; Белозеров, Б. *Op. cit.*, с. 30.

⁸³ Антонов, В. *Путь к Берлину*. Москва 1975, с. 4.

⁸⁴ Коломиец, М. *Броня на колесах. История советского броневедомства 1925-1945 гг.* Москва 2007, с. 317.

⁸⁵ Соколов, Б. *Наркомы страха. Ягода, Ежов, Берия, Абакумов*. Москва 2001, с. 217.

⁸⁶ Некрасов, В. *Вклад внутренних войск в дело победы советского народа в Великой Отечественной войне*. - *Военно-исторический журнал*, 1985 №. 9, с. 29-35; Петров, И. *Op. cit.*, с. 106.

⁸⁷ Козлов, А. *Тревожная служба*. Москва 1973, с. 11.

⁸⁸ *Часовые советских границ. Краткий очерк истории пограничных войск СССР*. Москва 1979, с. 92-93.

⁸⁹ Куркоткин, С. *Op. cit.*, с. 326.

Juba nimetatud siseasjade rahvakomissari käskkirja nr. 00234 alusel liideti raudteevalve vägede peavalitsus ja eriti tähtsate tööstusettevõtete valve peavalitsus üheks - raudtee-ehitiste ja eriti tähtsate tööstusettevõtete valve peavalitsuseks. Kõik teised senised peavalitsused reorganiseeriti vastavateks valitsusteks.⁹⁰

1930. aastate lõpus moodustatud NKVD raudteevalve vägede diviisides oli iga polgu koosseisus üks soomusrong. Soomusrongide kõrval olid nende relvastuses ka uusimad soomustatud mootorvagunid, mida Punaarmees ei kasutatud.⁹¹

PV vägede koosseisu kuulus pärast operatiivvägede üleandmist 28. veebruaril 1941. aastal 161 625 meest, neist 3020 oli PV vägede peavalitsuse üksiku õhubrigaadi koosseisus.⁹² Nimetatud brigaadi kuulusid kõik PV ringkondade ülemate alluvuses olevad lennuüksused.⁹³

1941. aasta 1. juuni seisuga kuulus ülejäänud NKVD vägedesse 173 924 meest, neist

- operatiivvägedes 27 300 (ilma sõjakoolideta),
- raudteevalve vägedes 63 700,
- eriti tähtsate tööstusettevõtete valve vägedes 29 300,
- konvoivägedes 38 200.

Loetletud vägede põhiosa paiknes NSV Liidu loodepiirkonnas.⁹⁴ NSV Liidu RKN kaitsekomitee 1940. aasta 26. jaanuari määrusega nr. 48cc nähti ette suurendada mobilisatsiooni teel PV vägede isikkoosseisu sõjaolukorras 25 240 mehe võrra.⁹⁵

7. mail 1940. aastal kehtestati NSV Liidu relvajõududes kindrali auaste ning mitmed julgeolekuvägede ohvitserid said riikliku julgeoleku⁹⁶ kindraliks.⁹⁷ Tervikuna kehtisid NKVD vägedes spetsiaalsed auastmed, mis olid vastavalt kaks astet kõrgemad Punaarmeeaga võrreldes.⁹⁸ Tänapäeval on kaheastmelist auastmete vahet käsitletud kui julgeolekutöötajate erilise positsiooni rõhutamist Punaarmees.⁹⁹

⁹⁰ Белозеров, Б. Ор. cit., с. 30.

⁹¹ Дроговоз, И. Крепости на колесах. История бронепоездов. Минск 2002, с. 227; Коломиец, М. Отечественные бронедризины и мотоброневагоны. Москва 2007, с. 34.

⁹² Органы ... I. 2, dok. nr. 266.

⁹³ Чугунов, А. Граница накануне войны. Из историй пограничных войск 1939 - 22. июня 1941. Москва 1985, с. 7.

⁹⁴ Белозеров, Б. Ор. cit., с. 36.

⁹⁵ Органы... I. 2, dok. nr. 266.

⁹⁶ Edaspidi: rj.

⁹⁷ Белозеров, Б. Ор. cit., с. 29.

⁹⁸ Vt. LISA 1.

⁹⁹ Сувениров, О. Наркомат обороны и НКВД в предвоенные годы. - Вопросы истории, 1991 №. 6, с. 26-35.

1.2. NKVD vägede kontroll Eesti territooriumi üle

1940. aasta juunis okupeeris Nõukogude Liit kolm Balti riiki ja nende riikide välispiirid muutusid NSV Liidu uueks läänepiiriks. Punaarmee üksused alles sisenesid iseseisvate riikide territooriumile, kui NSV Liidu kaitse rahvakomissar marssal Semjon Timošenko saatis 17. juunil Jossif Stalinile ja Vjatšeslav Molotovile oma ettepanekud edasise tegevuse kohta hõivatud riikides.¹⁰⁰ Esmajärjekorras pidas marssal vajalikuks paigutada Läänemere rannikule NKVD PV väed ja viia korra hoidmiseks okupeeritud riikides igasse neist esialgu üks NKVD operatiivvägede polk. Ajaloost paralleele otsides leiame need vähem kui aasta varem alanud Poola kampaaniast. NSV Liidu-Poola piiril paiknenud PV salkade ja isikkoosseisu täiendamise arvel moodustati hõivatud territooriumi välispiiri valvamiseks uued PV salgad. Senine NSV Liidu-Poola piir muudeti piiritõkketsooniks. Hõivatud Poola territooriumil korra tagamiseks, vastupanuliikumise mahasurumiseks, NKVD aparaadi loomiseks jms moodustati 9 operatiivgruppi, igas 40-70 inimest. Iga grupi operatiivalluvusse anti üks piirivalvuritest koosnev 300-meheline pataljon. Uue piiritsooni valve tugevdamiseks ja NKVD operatiivülesannete täitmiseks viidi Poolasse täiendavalt operatiivvägede 3. motolaskurpolk ning 16. ja 21. ratsaväepolk. Julgeolekuvägede kontingenti täiendasid kaks õhueskadrilli.¹⁰¹

Seega võib Poola kampaaniast esile tuua kolm olulisemat meetet, mida NKVD rakendas hõivatud territooriumi kontrollimiseks:

- hõivatud territooriumi eraldamine ülejäänud maailmast uue välispiiri loomise ja vana NSV Liidu-Poola piiri muutmiselega piiritõkketsooniks;
- operatiivgruppide formeerimine kohalike elanike üle kontrolli saavutamiseks;
- operatiivvägede viimine hõivatud territooriumile.

Kolme Balti riigi territoorium hõivati ilma lahinguteta ja see on tõenäoliselt ka üks põhjusi, miks ei rakendatud avalikult kõiki kolme eelloetletud meetet.¹⁰² Samas ei hõivatud territooriumi mitte ainult sarnaste meetoditega nagu Poolas, vaid ka samu

¹⁰⁰ Мельтюхов, М. Op. cit., c. 46-70;

¹⁰¹ Органы ... I. 1, dok. nr. 29, 33; Органы ... I. 2, dok. nr. 266; Мельтюхов, М. Блицкриг в Европе, 1939-1941: Польша. Москва 2004, c. 221-222.

¹⁰² Autoril puuduvad andmed operatiivgruppide olemasolu kohta pärast Balti riikide hõivamist, kuid seda ei saa välistada.

üksusi kasutades: Tallinnasse paigutati Poola kampaanias osalenud 3. motolaskurpolk.¹⁰³

20. juulil 1940 esitas NKVD valitsusele ettekande, milles pidas vajalikuks, et Eesti ja Läti rannikut valvaksid NKVD PV väed. Ettekandes loetleti ülesande täitmiseks planeeritud üksused ning paluti kinnitada Eesti ja Läti merepiiride valvamise otsus.¹⁰⁴ Kuigi Eesti oli vormiliselt veel iseseisev riik, andis NSV Liidu NKVD 21. juulil käskkirjaga nr. 00867 PV vägedele korralduse võtta uus läänepiir valve alla. Eesti NSV siseministri 22. ja 23. juuli käskkirjade kohaselt alustas Eesti PV juba 22. juulil merepiiri ning 23. juulil Eesti-NSV Liidu maismaapiiri üleandmist NKVD PV vägedele. 26. juulil olid NKVD PV väed nimetatud piirilõigud valve alla võtnud ja Eesti PV likvideerimine oli alanud.¹⁰⁵

Vaatamata uue läänepiiri kujunemisele säilitati ka vana NSV Liidu piir Balti riikidega. NSV Liidu NKVD 21. juuli 1940. aasta käskkirja nr. 00867 järgi nimetati senised piirilõigud Eesti, Läti ja Leeduga PV tõkestustsooniks¹⁰⁶ ehk piiritõkkesooniks. Nagu näeme, kasutati piiritõkkesoonide loomisel kogemusi, mis olid omandatud endisel NSV Liidu-Poola piiril piiritõkkesooni moodustades.¹⁰⁷

Piiritõkkesooni valvamine tehti ülesandeks kuuele PV salgale (7., 9., 11., 83., 85. ja 103. salk).¹⁰⁸ Senist piiri Eestiga jäid valvama NKVD Leningradi PV ringkonna 7. (Kingissepa), 9. (Pihkva) ja 11. (Rõmšanski) PV salk.¹⁰⁹ Alles jäi ka Peipsi PV laevade salk¹¹⁰, kuid andmed selle üksuse tegevuse kohta kuni 1941. aasta suveni puuduvad. Piiritõkkesooni valvamiseks kasutati peamiselt suurte kogemustega piirivalvureid. NSV Liidu siseasjade rahvakomissari 21. detsembri 1940. aasta käskkirjaga pikendati 7000 piirivalvuri teenistust veel ühe aasta võrra ja kolmeaastase teenistuskogemusega mehed suunati tõkestustsooni salkadesse. Nende kõrval kasutati ka reservist tegevteenistusse kutsutud piirivalvureid.¹¹¹

¹⁰³ Органы ... I. 2, dok. nr.266.

¹⁰⁴ Пограничные войска СССР 1939 - июнь 1941. Сборник документов и материалов. Москва 1970, dok. nr. 146.

¹⁰⁵ Органы ... I. 2, dok. nr. 266; Пограничные войска ... 1970, dok. nr. 147; Noormets, T. Eesti piirivalve ... 1997 nr. IV/V, lk. 55-59.

¹⁰⁶ Зона пограничного заграждения.

¹⁰⁷ 1939. aasta 15. septembril määratles NKVD Valgevene PV ringkonna ülem temale alluvate PV vägede peaülesanded Poola kampaania algfaasis. Punaarmee pealetungist alates tuli peatada vana NSVL-Poola piiri ületamine Poola poolelt kõigile inimestele ja NSVLi poolelt tsiviilisikutele. Vt. Органы ... I. 2, dok. nr. 266; Мельтюхов, М. 2004, с. 221.

¹⁰⁸ Органы ... I. 2, dok. nr. 266.

¹⁰⁹ Краснознаменный... 1988, с. 31; Ириархов, Р. Прибалтийский Особый ... Минск 2004, с. 130.

¹¹⁰ Ириархов, Р. Op. cit., с. 128.

¹¹¹ Органы ... I. 1, dok. nr. 140.

Vaatamata asjaolule, et tõkestustsoon eksisteeris alates 21. juulist, kehtestati piiritõkketsooni valveteenistuses olevate PV vägede tegutsemisjuhised NSV Liidu siseasjade rahvakomissari käskkirjaga nr. 001616 alles 27. detsembril 1940. aastal.¹¹² Tegutsemisjuhiste järgi ulatus tõkestustsoon 5 km sügavusele Eesti territooriumile ja sellesse vööndisse sisenejaid karistati kriminaalkorras. Tsooni valvavatel PV salkadel oli kohustus teha tihedat koostööd Eestis paiknevate NKVD organitega.

Eesti-Läti vaheline piir jäi erinevalt teistest piirilõikudest kahe rahvusliku PV üksuste valve alla. Eesti-poolsel piiril tegutsesid endiselt Eesti PV Mõisaküla, Valga ja Laura PV rajoonide senised struktuurid, mis allusid PV valitsusele Tallinnas.¹¹³

Erinevalt Punaarmee sissemarsist on NKVD vägede saabumine Eestisse jäänud peaaegu tähelepanuta. On oletatud, et NKVD saabus Balti riikidesse koos baasidesse paigutatud üksustega juba 1939. aastal.¹¹⁴ Mereväebaase on nimetatud kontrollimatuks vägede sisseveokanaliks¹¹⁵ ja ei saa välistada võimalust, et mingi osa NKVD operatiivvägede kontingendist toodi Eestisse enne 1940. aasta juunit meritsi ja paigutati mereväebaasidesse.

Tõenäoliselt puudus Eesti elanikkonnal vähimigi ettekujutus NKVD struktuuridest, arvukusest, ülesannetest jms. Kõigist Nõukogude Liiduga piirnenud või potentsiaalseks vaenlaseks peetud riikidest oli enne Teist maailmasõda parim ülevaade NKVD vägede struktuurist, välimusest ja eraldusmärkidest Poola vastavatel teenistustel. Teiste riikide (sh ka Eesti) eriteenistuste vastavaid dokumente ei pea tänapäeva uurijad erilise tähelepanu vääriliseks või pole need lihtsalt säilinud.¹¹⁶

Väliselt võis tsiviilisikul olla raske NKVD vägede sõdureid punaarmeelastest isegi eristada ja see on tõenäoliselt ka üks peapõhjusi, miks nende saabumist Eestisse pole kaasaegsete mälestustes üldjuhul kajastatud. Leitnant Eduard Suursepp on NKVD saabumist kirjeldanud järgmiselt: “Punavägedega ühel ajal saabusid 1940. a. juunis Eestisse ka GPU või NKVD-väeosad, kes kandsid tavalist punaväe mundrit ning paigutati laiali varem koostatud täpse kava kohaselt, peamiselt linnadesse. Oma õige mundri, sinisepõhjalised nokkmütsid ja vastavad eraldusmärgid need väeüksused

¹¹² Vt. LISA 2.

¹¹³ Raid, V. Võitlused L.-Pärnumaal 1941. a. suvel. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV köide. Stockholm 1957, lk. 133-135; Noormets, T. Eesti piirivalve ... 1997 nr. VI, lk. 40-43.

¹¹⁴ Misiunas, R. J.; Taagepera, R. Balti riigid: sõlтеаastad 1940-1990. Tallinn 1997, lk. 45.

¹¹⁵ Kubi, E. Nõukogude sõjaväebaasid Eestis: baaside lepingust Narva diktaadini. Magistritöö. Juhendaja T. Tannberg. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond. Tartu 2007, lk. 49.

¹¹⁶ Воронов, В; Шишкин, А. НКВД СССР: Структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия 1934-1937 гг. Москва 2005, с. 247.

võtsid tarvitusele alles hiljem, kui kõik “ülestõusud”, “valimised” ja liitumised nõukogudega olid sooritatud.”¹¹⁷ Kahjuks pole seni õnnestunud leida ühtki leitnant Suursepa kirjeldust kinnitavat või ka ümberlukkavat allikat. Samas iseloomustab NSV Liidu julgeolekustruktuuride tegevuse varjatust ilmekalt see, et NKVD 2. eriosakond suutis iseseisvate Balti riikide pealinnades käivitada NSV Liidu linnadevahelise valitsusside juba 20. juunil 1940.¹¹⁸

1.3. NKVD Balti piirivalveringkond

Läänemere ida- ja Soome lahe lõunakaldal hõivatud territooriumil moodustati NSV Liidu uue läänepiiri valvamiseks NKVD Balti PV ringkond. Maa-, mere- ja lennuüksuste tegevuse juhtimiseks formeeriti Tallinnas 1940. aasta juunis 123-liikmeline Balti PV ringkonna valitsus ehk staap. Ringkonna ülemaks määrati senine Leningradi PV ringkonna staabiülem rj. kindralmajor Konstantin Rakutin, poliitosakonna ülemaks sai brigaadikomissar Nikolai Potehhin ja staabiülemaks rj. polkovnik I. Ivanov.¹¹⁹

Algselt oli Eesti-Läti rannajoone ja Lääne-Eesti saarte rannavalveks planeeritud rakendada neli PV salka, üks salk PV laevu ja -kaatreid ning üks õhueskadrill. Neljas suuremas sadamas oli kavas avada üksikud kontroll-läbilaske punktid¹²⁰ ehk välismaailmaga suhtlemiseks vajalikud piiripunktid.¹²¹

Järgneva aasta vältel tehti Balti PV ringkonna struktuurides mitmeid muudatusi. Juba ringkonna loomisel liideti selle koosseisu Hanko poolsaarel asuv 99. üksik rannavalvesalk ja üksik PV laevade divisjon.¹²² 1940. aasta jooksul täienes PV ringkond veel ühe piiripunkti ja noorema juhtkonna kooli võrra.¹²³ Lisaks NKVD PV vägedele jäid Balti PV ringkonna alluvuses edasi tegutsema ka senist Eesti-Läti maapiiri valvanud piirivalvurid ja vähendatud koosseisuga staap Tallinnas.¹²⁴

¹¹⁷ ERA R-358-1-17, l 39.

¹¹⁸ Павлов, В. Из истории создания и развития системы правительственной электросвязи советского государства (1930-1941 гг.). - Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб. Т. 1. Москва 2006, с. 75-88.

¹¹⁹ Органы ... I. 1, dok. nr. 119; Органы ... I. 2, dok. nr. 266; Внутренние войска ... 1975, с. 720; Краснознаменный... 1988, с. 31, 114; Иринархов, Р. 2004, с. 129; Петров, И. Op. cit., с. 30.

¹²⁰ Allikates nimetatakse neid üksikuteks või iseseisvateks kontroll-läbilaske punktideks, edaspidi on töös kasutatud väljendit piiripunkt.

¹²¹ Пограничные войска ... 1970, dok. nr. 146, 147.

¹²² Органы ... I. 2, dok. nr. 226; Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне 1941. Сборник документов и материалов. Москва 1976, dok. nr. 254; Glantz, D. Op. cit., p. 171.

¹²³ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 254.

¹²⁴ Raid, V. Op. cit., lk. 133-155; Noormets, T. Eesti piirivalve ... 1997 nr. VI, lk. 40-43.

Lisaks piiriga otseselt seotud struktuuridele paigutati 1940. aastal igasse Balti riiki üks NKVD PV vägede koosseisu kuulunud motolaskurpolk. 3. ja 5. motolaskurpolk kuulusid NKVD Balti PV ringkonna, 1. aga Valgevene PV ringkonna koosseisu. 28. veebruaril 1940. aastal eraldati NKVD PV vägede koosseisust operatiivüksused ja Baltikumis paiknenud motolaskurpolgud allutati NKVD operatiivvägede valitsusele.¹²⁵

Piiri valvasid Kroonlinna, Gdovi (Oudova), Ostrovi ja Bigossovo salkade kogenud piirivalvuritest formeeritud neli uut PV salka. Salgad koosnesid komandantuuridest ja viimased omakorda kordonitest. Balti riikides paiknenud neljas PV salgas oli kokku 20 komandantuuri, mis omakorda jagunesid 120 kordoniks (8 PV- ja 112 rannakordonit). Kordoni suurus varieerus 42-64 meheni. PV salga koosseisus oli ka kolme kuni viie kordoni suurune manöövergrupp (ca 150-250 meest), mille koosseisu võis kuuluda kolmest BA-10 tüüpi soomukist soomusrühm.¹²⁶ Kordoni isikkoosseisu relvastuseks olid lisaks iselaadivatele vintpüssidele SVT-40¹²⁷, püstolkuulipildujatele PPD-40 ja käsigranaatidele ka neli kergekuulipildujat DP-27 ning üks või kaks raskekuulipildujat Maksim. Mõningail andmeil oli iga salga relvastuses ka 20-30 50 mm miinipildujat. Igas salgas oli 120-160 teenistuskoera, veo- ja liiklusvahenditeks 25-30 autot ja 200-300 hobust. PV salkade koosseisus olid ka siderood, autotranspordi rood, sapööri- ja komandandirühmad ning tagalateenistusüksused.¹²⁸

Sidevahenditest olid PV salkade varustuses lisaks telefonile ka raadiojaamad, kuid nende võimsus ja kasutamisevõimalused on ebaselged. Veoautodele paigaldatud raadiojaamade kõrval kasutati ka maastikul suuremat tegevusvabadust võimaldavaid kaasaskantavaid raadiojaamu.¹²⁹

6. PV salga staap paiknes Rakvere linnas, komandöriks oli rj. major V. Nesterov ja komissariks vanem-poliitjuht P. Šuvalov. Salk valvas piiri Narva ja

¹²⁵ Органы ... I. 2, dok. nr. 266; Органы ... II. 2, dok. nr. 544; Лубянка: ... 1997, с. 269-270.

¹²⁶ On teadmata, kas ja millistes Eestis paiknenud PV salkade manöövergruppides jõuti soomusrühmad sõja alguseks formeerida.

¹²⁷ NKVD PV vägedes kuulus iga rühma koosseisu kaks eriettevalmistuse saanud snaiprit. Vt. Некрасов, В. Вклад ... 1985, с. 29-35.

¹²⁸ Пограничные войска ... 1970, dok. nr. 146; Краснознаменный... 1988, с. 31; Glantz, D. Stumbling Colossus. The Red Army on the Eve of World War. University Press of Kansas, 1998, pp. 174-175; Иринархов, Р. Op. cit., с. 130; Чугунов, А. Граница сражается. Москва 1989, с. 10, 281; Коломиец, М. Op. cit., с. 317-318.

¹²⁹ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 413; Sortside saladusi I, lk. 57.

Tallinna vahelisel rannikujoonel ehk täpsemalt Bal-Kusemkino külast Leningradi oblastis kuni Ninamaani Suurupi lähistel. Salga koosseisus oli 1167 meest.¹³⁰

8. PV salga staap oli Haapsalu linnas, komandöriks rj. polkovnik Stepan Bunkov, sõjakomissariks pataljoni komissar Georgi Lanin, staabiülemaks rj. kapten Konstantin Šiškov. Salk valvas riigipiiri Tallinna ja Pärnu vahelisel alal. 8. PV salga koosseisus oli 1153 meest.¹³¹

10. PV salk staabiga Kuressaares tegeles ranniku valvamisega Saare- ja Hiiumaal. Salga ülemaks oli rj. major Skorodumov.¹³² 10. PV salga koosseisus oli 1179 meest.¹³³ Läänemere rannikuvalve tugevdamise eesmärgil kehtestati 1940. aasta detsembris Saaremaa, Hiiumaa, Ruhnu, Abruha, Kihnu, Muhu ja Vormsi saarel, Paldiski poolsaarel ning piki rannikut olevatel piiriäärsetel teedel PV keelutsoon.¹³⁴

12. PV salk staabiga Liepajas tegeles Läti ranniku valvamisega kuni Palanga linnani Leedus. Salga ülemaks oli rj. major Vassili Jakušev, sõjakomissariks pataljoni komissar M. Rudtšenko, staabiülemaks rj. major Viktor Tšernikov. 12. PV salga koosseisus oli 1190 meest.¹³⁵

99. üksik PV salk formeeriti 1940. aasta 16. aprillil Leningradi PV ringkonna koosseisus Hanko poolsaare ranniku valvamiseks. Erinevatel andmetel 673- või 690-meheline salk anti Balti PV ringkonna moodustamisel üle selle alluvusse.¹³⁶ Hanko PV salga ülemaks oli rj. major Aleksei Gubin. Salga koosseisus oli 2 komandantuuri, 10 kordonit, piiripunkt, komandandi-, majandus- ja siderühm. Hanko PV salgas oli 510 meest (ilma laevade divisjonita).¹³⁷

¹³⁰ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 376; Органы ... II, 1, с. 297; Краснознаменный... 1988, с. 79.

¹³¹ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 413; Краснознаменный... 1988, с. 75; Ириархов, Р. Ор. cit., с. 129.

¹³² I. Petrovi andmetel oli 10. PV salga ülemaks rj. major S. Simonov, komissariks pataljoni komissar V. Pjaterkin ja staabiülemaks rj. kapten M. Gultševski. Salga suuruseks on märgitud "ligi 1500 meest". Võimalik, et tegemist on isikkoosseisus toimunud muudatustega, kuid välistada ei saa ka vaeinformatsiooni sisaldumist I. Petrovi poolt kasutatud allikates. Just viimasele viitab näiteks kirjeldus suurekoosseisulisest langevarjurite dessandist Pärnusse 1941. aasta augustis. Петров, И. Ор. cit., с. 80, 83.

¹³³ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 407; Павловский, М. На островах. Москва 1963, с. 11; Ириархов, Р. Ор. cit., с. 129.

¹³⁴ Чугунов, А. 1985, с. 64; Lindmäe, H. Suvesõda Pärnumaal 1941. Tartu 2006, lk. 65.

¹³⁵ Органы ... III, 1, с. 169; Краснознаменный... 1988, с. 61, 65; Ириархов, Р. Ор. cit., с. 129.

¹³⁶ Органы ... I, 2, dok. nr. 266; Ириархов, Р. Ор. cit., с. 129.

¹³⁷ Кабанов, С. На дальних подступах. Москва 1971, с. 119; Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 284.

2. Balti PV laevade salka juhtis rj. II või III järgu kapten Aleksandr Perfilov, sõjakomissariks oli G. Semljakov ja staabiülemaks rj. III järgu kapten B. Tširkov. Staap asus Tallinnas. Neljast divisjonist koosnenud salk paiknes järgmiselt:

- 1. divisjon Tallinnas, ülem rj. vanemleitnant J. Reznitšenko;
- 2. divisjon Liepajas, ülem rj. kaptenleitnant A. Finotško;
- 3. divisjon Narva-Jõesuus, ülem rj. kaptenleitnant M. Turkov;
- 4. divisjon Liepajas.¹³⁸

Hanko poolsaarel paiknenud üksiku Hanko divisjoni ülem oli rj. vanemleitnant G. Ležepkov. PV laevade tuumiku moodustasid MO-IV (Малый Охотник) tüüpi puust 56-tonnise veeväljasurvega kaatrid, mille kiirus oli kuni 27 sõlme, neil oli väike süvis ja hea manööverdusvõime. Erandiks oli 4. divisjon, mille koosseisus oli 9 soomuskaatrit. 2. Balti PV laevade salk pidi algselt koosnema vaid 68 veesõidukist ja 1330 mehest, kuid hiljem oli salga käsutuses koos okupeeritud Balti riikide ujuvvahenditega vähemalt 71 kaatrit ja neli valvelaeva ning isikkoosseis ulatus kuni 1474 meheni.¹³⁹

PV vägede 11. üksik õhueskadrill paiknes Saaremaal ja Hiiumaal ning valvas merepiiri Naissaarest kuni Palanga linnani Leedus. Eskadrilli ülemaks oli rj. major N. Petrov ja asetäitjaks vanem-poliitjuht N. Samohhin. Staap asus Kuressaares. Lennukitest olid kasutusel kahemootorilised pommitajad SB (9 lennukit) ja üks lüli (3 lennukit) mere-lähiluure lennukeid MBR-2. Eskadrilli koosseisus oli 260 meest.¹⁴⁰ Täielikult PV lennukite kasutada oli Kuressaare lennuväli, vesilennukid paiknesid sõja eel valminud Kihelkonna vesilennukite baasis ja ka Hiiumaal.¹⁴¹

1940. aastal oli Eesti-Läti territooriumil planeeritud luua neli piiripunkti: Tallinnas, Riias, Liepajas ja Ventspilsis. Enne sõja algust tegutses aga NKVD Balti

¹³⁸ Ülema kohta andmed puuduvad.

¹³⁹ Пограничные войска ... 1970, dok. nr. 146.; Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 223, 283; Кабанов, С. Ор. cit., с. 133; Краснознаменный... 1988, с. 98-99; Ладинский, Ю. Военная вахта. Москва 1983, с. 46; Елизаров, Г. Балтийская морская пограничная охрана в войне. - Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне советского народа 1941-1945 гг.: Оборона Прибалтики и Ленинграда (1941 - 1944 гг.). Книга первая. Москва 1990, с. 342-355; Курмышов, В. Решение проблемы базирования Балтийского флота накануне войны. Развертывание военно-морских баз в Прибалтике, конец 1939-1941 гг. - Военно-исторический архив, 2004 №. 2, с. 133; Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941-1945 в трех книгах. Первые годы. Книга первая. Рига 1996, с. 74; Иринархов, Р. Ор. cit., с. 129.

¹⁴⁰ Краснознаменный... 1988, с. 92; Иринархов, Р. Ор. cit., с. 129.

¹⁴¹ Навагин, С. Крепость в море. - Таллин в огне. Сборник статей ветеранов войны и воспоминаний участников героической обороны Таллина и Моонзундского архипелага 7 июля - 2 декабря 1941 года. Издание второе исправленное и дополненное. Таллин 1971, с. 301-308.

PV ringkonnas viis piiripunkti - üks oli loodud ka Pärnusse. Iga piiripunkti isikkoosseisu suuruseks oli algselt määratud 106 meest.¹⁴²

Vastavalt NSV Liidu NKVD käskkirjale nr. 00572 moodustati 1940. aastal kõigis PV ringkondades noorema juhtivkoosseisu ringkonnakoolid. Tallinnas paiknenud ringkonnakoolis õppis korraga 70-100 piirivalvurit.¹⁴³ Napid andmed räägivad “politrukkide ja NKVD-meeste koolist” Lihula lossis.¹⁴⁴ Võimalik, et tegu oli 8. PV salga väljaõppekeskusega või Balti PV ringkonna noorema juhtivkoosseisu ringkonnakooli õppebaasiga.

PV peavalitsus formeeris NKVD Balti PV ringkonna üksused 1940. aastal PV vahtkondade, liinikordonite ja komandantuuride jaoks väljatöötatud uute juhiste põhjal. Juhistes kajastusid viimaste aastate jooksul vana NSV Liidu läänepiiri valvamisel saadud kogemused.¹⁴⁵ Vaatamata uutele juhistele olid Baltikumi paigutatud piirivalvurid äärmiselt keerulises olukorras. Uus vastutusala vajab täielikku tundmaõppimist nii maismaal, merel kui ka õhus. Eesti rannajoone mittetundmine piirivalvurite poolt oli 1939. aasta septembris olnud üheks põhjuseks, miks ebaõnnestus PBL luuraja paiskamine Eestisse meritsi.¹⁴⁶ Enamik üksustest oli seni tegutsenud vaid maapiiril ja neil puudusid merepiiri valvamise kogemused. Lisaks eeltoodule olid nad kogu aeg justkui eesliinil. Iseseisvuse kaotanud rahvad olid veel võõrutamata mitmetest n-ö kodanlikest pahedest, nagu näiteks lõbusõidud paadiga või kalapüük merel.¹⁴⁷

Vaatamata NKVD organite värvatud üksikute agentide tegutsemisele enne baaside lepingu sõlmimist ja 1940. aasta juunis hoogtöö korras alanud uute agentide värbamisele, oli informaatoreite võrgustik sõja alguseks alles kujunemisejärgus ega suutnud NKVD nõudmisi täielikult rahuldada.¹⁴⁸ Seda enam tuli Balti ringkonna

¹⁴² Пограничные войска ... 1970, dok. nr. 146, 147. Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 254; Краснознаменный... 1988, с. 31.

¹⁴³ Органы ... I. 2, dok. nr. 266; Краснознаменный... 1988, с. 31.

¹⁴⁴ Pärnu Omakaitse võitluste keerises. - Uus Elu, nr. 85 (161), Pärnu, 30. juuli 1942, lk. 2.

¹⁴⁵ Органы ... I. 2, dok. nr. 266; Часовые ..., с. 93.

¹⁴⁶ Петров, П. Балтийский флот. Финский гамбит. Москва 2005, с. 241.

¹⁴⁷ Krikk, M. Läänlaste ja saarlaste oma politsei 1918-1940. Tallinn 2003, lk. 183-184; Lindmäe, H. Suvesõda Virumaal 1941. Tartu 2002, lk. 99-100.

¹⁴⁸ Deemant, K. Massimõrv Tallinnas 23. juunil 1941. - Akadeemia, 2001 nr. 6, lk. 1200-1212; Pihlau, J. Aleksander Viidiku varjatud elu. Vabadussõjalasest NKVD tippagendiks. - Akadeemia, 2002 nr. 4, lk. 721-735; Jürjo, I. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn 1996, lk. 53-76; Ant, J. Eesti 1939-1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn 1999, lk. 165.

piirivalvuritel sõja eel vaeva näha Eestist vabasse maailma suunduvate “diversantide” püüdmisega. Eriti ohtralt liikus “diversante” 6. ja 8. PV salga vastutusalas.¹⁴⁹

1940. aastal paigutati Baltikumi kolm NKVD PV vägede motolaskurpolku.¹⁵⁰ Mõnevõrra segadust tekitab NKVD PV vägede peavalitsuses 20. juunil 1941. aastal koostatud dokumendis esitatud motolaskurpolkude numeratsioon. Nimetatud on 1. ja 3. motolaskurpolku ning “äsjaformeeritud 23. motolaskurpolku”, kuid hilisemates dokumentides ning memuaarides figureerivad 1., 3. ja 5. motolaskurpolk.

3. motolaskurpolk paiknes Tallinnas ja selle ülemaks oli rj. major Pavel Brovkin. Polgu koosseisus oli vähemalt 3 laskurpataljoni, 1 rood tanke BT-7, polgu kool ja toetusüksused.¹⁵¹ 10. ja 11. juunil 1941. aastal lahkusid Eestist polgu üks pataljon ja polgukool, et täita operatiivülesandeid Šauljai piirkonnas.¹⁵²

Riias paiknes rj. polkovnik Andrei Golovko juhitud 5. motolaskurpolk, mille koosseisus oli 4 laskurpataljoni, 1 rood tanke, 1 suurtükipataljon ja toetusüksused. 1. motolaskurpolk asus Kaunases.¹⁵³

Alates 28. veebruarist 1941 allusid Baltikumis paiknenud motolaskurpolgud NKVD operatiivvägede valitsusele ja pidid sõjaolukorras moodustama 22. motoriseeritud laskurdiviisi.¹⁵⁴

1941. aasta juunis kuulus Balti PV ringkonna koosseisu

- neli PV salka,
- üks üksik rannavalvesalk,
- üks salk PV laevu ja -kaatreid (neli divisjoni),
- üks üksik PV laevade divisjon,
- üks õhueskadrill,
- viis piiripunkti,
- noorema juhtivkoosseisu ringkonnakool,
- Eesti-Läti piiril tegutsenud rahvuslikud PV struktuurid.

Ringkonna vägede isikkoosseisu suuruseks on nimetatud 7731 meest.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Пограничные войска ... 1970, dok. nr. 164, 165; Краснознаменный... 1988, с. 35-37.

¹⁵⁰ Органы ... I. 2, dok. nr. 266; Органы ... II. 2, dok. nr. 544; Лубянка: ... 1997, с. 269-270.

¹⁵¹ Органы ... II. 2, dok. nr. 544; Внутренние войска ..., с. 694 viide 6, с. 711; Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 403; Баринов, В. Наша военная молодость - Северо-Западный фронт. - Военно-исторический архив, 2006 №. 2, с. 151-161.

¹⁵² Баринов, В. Op. cit., с. 151-161.

¹⁵³ Органы ... II. 2, dok. nr. 544.

¹⁵⁴ Органы ... I. 2, dok. nr. 266; Органы ... II. 2, dok. nr. 544.

¹⁵⁵ Терещенко, В. На охране рубежей отечества. Москва 2008, с. 508.

1.4. Eestis paiknenud väiksemad NKVD vägede üksused

Niisamuti nagu operatiiv- ja PV vägesid, toodi Eestisse ka NKVD teiste vägede üksusi, kuid nende hulga ja tegevuse kohta 1940. aastal on andmed äärmiselt katkendlikud.

Villem Raid märgib, et Mõisaküla oli “raudtee-NKVD ühe keskuse asukoht” ja seal paiknes “vahelduvalt 10-12 vene NKVD-meest”.¹⁵⁶ Tõenäoliselt oli tegemist ühega NKVD raudteevalve vägede 2. diviisi paljudest väikestest garnisonidest Eestis, mille põhjal 1. juulil 1941. aastal formeeriti 109. polk.¹⁵⁷

Alates 1934. aasta augustist NKVD sisevalve koosseisu kuulunud konvoivägedest¹⁵⁸ paiknes Tallinnas 153. pataljon.¹⁵⁹ Üksuse tegevuse kohta puuduvad andmed kuni küüditamiseni 14. juunil 1941. aastal, kuid tõenäoliselt oli just sellel pataljonil oluline roll nimetatud aktsiooni läbiviimisel ja NKVD vägede laiemal tutvustamisel eestlastele.¹⁶⁰

NKVD ehitusvägede kohta leidub vaid kaudseid andmeid. Sõja eel tegelesid NKVD lennuväljade ehitamise peavalitsusele allunud üksused Balti Erisõjaväeringkonnas lennuväljade ja teiste salajaste objektide rajamisega.¹⁶¹ Võimalik, et näiteks Põltsamaa lähistel asuva Kuningamäe lennuvälja rajamisel¹⁶² rakendati NKVD ehitusvägede sõdureid, kuid kindlad andmed nende tegevuse kohta Eestis puuduvad.

1.5. Valmistumine sõjaks ja selle puhkemine.

Oodatud ja kardetud, ent sellegipoolest ootamatult alanud sõda tekitas pea kogu Nõukogude võimu all oleval territooriumil kirjeldamatu kaose. Samas ei alanud

¹⁵⁶ Raid, V. Op. cit., lk. 133-155.

¹⁵⁷ Внутренние войска ... 1975, с. 46, märkus “*”.

¹⁵⁸ Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. Сост. Колпакиди, А. Серяков, М. Москва 2002, с. 399.

¹⁵⁹ Analoogselt Tallinnas paiknenud pataljonile asus Riias 155. konvoipataljon. Vt. Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 403; Органы ... II. 2, dok. nr. 544.

¹⁶⁰ Olgu siinkohal kõrvalepõikena toodud lühike küüditajate julgestusüksuse kirjeldus: “Sinimütsimehed” (tollal kandsid NKVD sõdurid sinise äärega vormimütse) olid kõik pilusilmsed, ei osanud isegi vene keelt.” Kõverjalg, A. Sõda ja saatused. Viljandi koolipoisina Eesti Leegioni. Tallinn 1994, lk. 35.

¹⁶¹ Колесник, А. Советские военные строители. Москва 1988, с. 111; Пантелеев, Ю. Морской фронт. Москва 1965, с. 21.

¹⁶² Kuurme, H. Pildikesi Põltsamaa ajaloost. I osa. Põltsamaa 2001, lk. 176-177, 187, 189-190.

sõda Punaarmee Balti Erisõjaväeringkonna, PBLi ega ka NKVD Balti PV ringkonna vägedele ootamatult, selleks oldi valmistunud.¹⁶³

Vastavalt 1941. aasta juuni algul koostatud viimasele sõjaeelsele Punaarmee mobilisatsiooni kattekavale oli Eesti territoorium jagatud kaheks: Leningradi ja Balti Erisõjaväeringkonna vastutusalaks. Vastutusalade piir jooksis Ostrovist üle Võru ja Viljandi Matsalu laheni. Leningradi sõjaväeringkonna vastutusalasse kuulus Eesti territoorium ida pool nimetatud piiri (Võru ja Viljandi välja arvatud) ning rannik Matsalu lahest Narva laheni. Piirist lääne poole jääv territoorium mandril (Võru ja Viljandi kaasa arvatud), Lääne-Eesti saared ning kogu Läänemere rannik Matsalu lahest lõuna suunas kuulus Balti Erisõjaväeringkonna vastutusalasse. Lähtudes püstitatud ülesannetest ja vastutusalade iseärasustest planeerisid mõlemad sõjaväeringkonnad Punaarmee üksuste kõrval rakendada ka NKVD vägesid. Leningradi sõjaväeringkonna mobilisatsiooni kattekavas oli ettenähtud strateegiliste objektide valveks rakendada NKVD eriti tähtsate tööstusettevõtete valve vägesid, operatiivtähtsusega raud- ja maantee sillad tuli valve alla võtta NKVD raudteevalve vägede 2. diviisi poolt.¹⁶⁴ Balti Erisõjaväeringkonna mobilisatsiooni kattekavas planeeriti “koostöös piirivalvevägedega likvideerida bandiitlikud ja diversioonigrupid, mitte võimaldada ringkonna territooriumile heita või maandada vaenlase õhudessantide”.¹⁶⁵

Nagu ülaltoodust selgub, nägid kahe sõjaväeringkonna kattekavad Eesti territooriumil ette võimalikke diversiooniakte, kuid milline oli erinevate vägede reaalne koostöövalmidus tegevuseks diversantide vastu vajab täiendavat uurimist.¹⁶⁶

Sõjaks valmistumine kajastus realselt ka üksustes. Alates 1941. aasta mai lõpust teostati merepiiri valvamist “tugevdatud režiimil” ning nii 2. Balti PV laevade salga kui ka divisjonide staabid viidi üle kasarmurežiimile. Balti PV ringkonna väed viidi seoses pingelise olukorraga kõrgendatud lahinguvalmidusse 1941. aasta juuni

¹⁶³ Анфилов, В. Провал “блицкрига. Москва 1974, с. 204; Пантелеев, Ю. На дальних подступах к Ленинграду. - Воюет Балтика. Сост. Н. Смирнов. Ленинград 1964, с. 47-92; Куманев, Г. В огне тяжелых испытаний (июнь 1941 - ноябрь 1942). - История СССР, 1991 №. 2, с. 3-31.

¹⁶⁴ Конец глобальной лжи: на советском Северо-Западе. Сост. Горьков, Ю., Семин, Ю. - Военно-исторический журнал, 1996 №. 6, с. 2-7.

¹⁶⁵ Готовил ли СССР превентивный удар? Сост. Зюзин, Е. - Военно-исторический журнал, 1992 №. 4-5, с. 10-12.

¹⁶⁶ Igor Petrov on juhtinud tähelepanu Punaarmee ja NKVD PV vägede vähesele koostööle sõja eel ning vigastele eeldustele tuginenud koostööplaanidele. Eesti territooriumi hõlmanud plaanide analüüsi antud küsimuses pole seni teostatud. Петров, И. Op. cit., с. 9-10, 21-22.

esimestel päevadel. Salkade ja komandantuuride staapides seati sisse ööpäevaringne juhtivkoosseisu valve, täpsustati koostööplaane Punaarmee üksustega.¹⁶⁷ PV juhtivkoosseisu perekonnad evakueeriti tagalasse juba 18. juunil 1941. Balti PV ringkonna ülem keelas oma käskkirjaga ajavahemikus 20.-30. juuni anda piirivalvuritele puhkepäevi ja viia läbi õppusi. Õppustel ja õppekogunemistel olev isikkoosseis koondati oma alalistesse dislokatsioonipaikadesse.¹⁶⁸

21. juunil kell 23.00 anti 2. Balti PV laevade salgas lahinguhäire. 22. juuni esimesel tunnil tutvus NKVD Balti PV ringkonna ülem rj. kindralmajor K. Rakutin isiklikult koos grupi ohvitseridega asjade käiguga 2. Balti PV laevade salga 1. divisjoni staabis.¹⁶⁹ 22. juuni hommikul kell 5.00 olid ringkonna väed vastavalt kujunenud olukorrale lahinguvalmidusse viidud ja piir võetud tugevdatud valve alla. PV vägede peavalitsusest Moskvast anti kell 05.30 lakooniline käsk tõrjuda vaenlase rünnak kõigi olemasolevate vahenditega ning tegutseda koostöös Punaarmeeaga.¹⁷⁰ Enne keskpäeva sai Rakutin rj. kindralmajor Petrovilt¹⁷¹ korralduse Balti Erisõjaväeringkonnaga ühenduse võtmiseks edasise tegevuse ja Punaarmee ning NKVD üksuste koostöö kooskõlastamiseks.¹⁷²

Alanud sõjast teavitati PBL staabist 22. juuni varahommikul ka EK(b)P Tallinna Linnakomiteed.¹⁷³ NSV Liidu Ülemnõukogu poolt välja kuulutatud sõjaseisukorrast teatati Eesti rahvale ajakirjanduse vahendusel järgmisel päeval.¹⁷⁴

22. juunil tulistati Keila lähedal sõjaväelasi ning teravalt kerkis päevakorda Punaarmee ja PBLi üksuste julgeoleku küsimus.¹⁷⁵ Sõja eel lähtus Eesti territooriumil paiknenud NSV Liidu relvajõudude julgeoleku tagamine pigem rahuaegsete ohtude - läbikäimine kohaliku elanikkonnaga, võimalik infoleke, vargused ladudest jne. - vähendamise või välistamise eesmärgist. Tõsi küll, 4. aprillil 1940 oli Sõjamerelaevastiku rahvakomissar Nikolai Kuznetsov oma direktiivis nr. 16476cc/ov

¹⁶⁷ Иринархов, Р. *Op. cit.*, c. 133.

¹⁶⁸ Пограничные войска ... 1976, c. 11.

¹⁶⁹ Елизаров, Г. *Op. cit.*, c. 342-355.

¹⁷⁰ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 223, 224.

¹⁷¹ Rj. kindral-major Gavril Petrov oli alates 1940. aasta aprillist PV vägede peavalitsuse operatiiv-luurevalitsuse ülem, peavalitsuse ja vägede ülema asetäitja; 26. juunist 1941. PV vägede peavalitsuse operatiiv-luurevalitsuse ülem, samal ajal ka NSVL NKVD hävituspataljonide staabiülem. Органы ... I. 1, c. 302, viide 2.

¹⁷² Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 228.

¹⁷³ Lehekülgi ЕКР ... 1982, lk. 120.

¹⁷⁴ Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941 - 1945. Dokumente ja materjale. Tallinn 1975, dok. nr. 2.

¹⁷⁵ Mandel, M. Traagiline suvi 1941 Keilas. - Harjumaa uurimusi. Nr. 6, Keila 2001, lk. 42-47.

näinud ette võimalust, et NSV Liidu suhtes vaenulikult meelestatud elemendid Eestis ja Lätis võivad korraldada relvastatud väljaastumisi.¹⁷⁶ Kas ja kuidas reageeris PBL sõjanõukogu rahvakomissari poolt osutatud võimalikule ohule, pole õnnestunud välja selgitada.

Esimesed korraldused tegevarmee tagala julgestamiseks ja valvamiseks anti Balti Erisõjaväeringkonna sõjanõukogu poolt käskkirjaga nr. 05 22. juunil. NKVD väed allutati garnisoniülematele võitluseks vaenlase õhuhudessantide ja diversioonidega, linnades ja asulates revolutsioonilise korra hoidmine tehti ülesandeks miilitsale.¹⁷⁷ Milline oli selle korralduse mõju Eestis, jääb sündmuste kiire arengu ja allikate vähesuse tõttu ebaselgeks.¹⁷⁸

Kõigile NKVD Balti PV ringkonna vägedele anti sõja esimesest päevast peale täiendavad ülesanded: tugevdatud õhuvalve ja reservide loomine õhu- ning meredessantide likvideerimiseks; õppehäirete läbiviimine abi kutsumisega kordonitest ja Punaarmee üksustest; aktiivse kaitse loomine, mis tagaks vaenlase õhu- ja meredessantide likvideerimise, kordonite kaitserajatiste kordategemine ja kaevikute rajamine vaenlase poolt lähenemiseks kasutatavate tähtsamate teede juurde.¹⁷⁹

Kinnitamata andmetel¹⁸⁰ toimus 23. juunil NKVD Balti PV ringkonna valitsuses juhtivkoosseisu nõupidamine EK(b)P KK ja partei Tallinna linna organisatsiooni juhtidega. Nõupidamise avas rj. kindralmajor Rakutin, kes rääkis Euroopas toimunud sõjategevuse kogemustest, viiendast kolonnist ja parašütistidest.¹⁸¹ Võimalik, et toimunud nõupidamisel oli päevakorral ka võimuorganite ja relvajõudude julgestamise küsimused.

24. juunil 1941 astuti teadaolevalt esimesed sammud Eesti territooriumil paiknenud NSV Liidu relvajõudude julgeoleku tagamise tõhustamiseks. PBLi juhataja

¹⁷⁶ Петров, П. Op. cit., с. 391.

¹⁷⁷ Иринархов, Р. Op. cit., с. 307.

¹⁷⁸ Näiteks Musta mere laevastik rakendas Sevastopoli piiramise ajal riigiasutuste julgestamiseks garnisoni ülemale allutatud NKVD vägesid. Vt.: Биленко, С. 1988, с. 69. Garnisoniülemate tegevus Eestis 1941. aasta suvel pole autori andmetel eraldi uurimissuunana käsitlemist leidnud. Üksikuid garnisoniülemate käskkirju avaldati kohalikes ja ka keskajalehtedes ning need on uurijate poolt valdavalt teaduskäibesse toodud, kuid tervikuna vajab garnisoniülemate roll ning alluvusvahetõttu tagalavalvestruktuuridega eraldi uurimist.

¹⁷⁹ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 254.

¹⁸⁰ Polkovnik D. Kiljako nimetab raamatu saatesõnas autoreid sõjaajakirjanikeks ja kõike trükises sisalduvat tõeseks ning usaldusväärseks. Kahtlust tekitab asjaolu, et ei Kiljako ise ega ka keegi teine pole seda informatsiooni hilisemates uurimustes isegi äramärkimist väärivaks pidanud. Tegemist on kas ajakirjanike loomevilja või mahavaikitud ja unustatud sündmusega ning vajab täiendavat uurimist.

¹⁸¹ Фирсов, Л., Галашкин, А. Братство, скрепленное кровью. Таллин 1969, с. 7.

admiral Vladimir Tributs nõudis oma käsikirjas staapide ja väeosade valve tugevdamist; sidevahendite julgestamist ning dubleerimist, ründajad kästi aga hävitada.¹⁸² Tegemist oli sõjaolukorras tavapärase sammudega, mida väekoondise juht sai astuda juhtimisahela ja üksuste võitlusvõime säilitamiseks.¹⁸³

Samal päeval püüti EK(b)P KK ja ENSV RKN määrusega luua kogu Eesti territooriumil vaenlase parašütistide ning õhudessantide vastast häire- ja hävitusteenistust.¹⁸⁴ Siinkohal tuleb aga arvestada asjaolu, et EK(b)P KK koosseisus oli mitmeid sõjaväelasi, admiral Tributs aga KK büroo liige.¹⁸⁵ Seega võib nimetatud määruse vastuvõtmise taga näha eelkõige just Punaarmee huvi tagada üksuste julgeolekut.

Reaalselt nimetatud teenistust moodustada ei jõutud, kuid juba esimesel sõjapäeval alustati kohalikul initsiatiivil ja vastutusel mitmesuguste valve- ja kaitsesalkade moodustamist.¹⁸⁶ Järgnevatel päevadel lisandus neid nii nõukogude organite, asutuste, objektide, kui ka näiteks linnade - asulate ja administratiivüksuste kaitseks.¹⁸⁷ Hilisemas nõukogude kirjanduses nimetati loodud salgakesi suurejooneliselt "rahvaväe esimesteks formeeringuteks".¹⁸⁸

Piirkonniti olid nõukogude aktivistide meetmed küll erinevad, kuid iseloomulikuks oli üldine püüd iseendale turvatunde loomise eesmärgil relvastada ustavamaid kohalikke tegelasi. Kaitsesalkade loomisel tekkisid probleemid just nende relvastamisega. Maakondade aktivistidele püüti relvi hankida nii kohalikust miilitsast kui ka partei algorganisatsioonide kaudu Tallinnast. Kaitsesalkade moodustamine ja relvastamine oli ettevalmistamata ning mis peamine - julgeolekuorganitega kooskõlastamata. Tõenäoliselt just seetõttu ei leidnud sellesuunaline tegevus mitte toetust, vaid hoopis tõsisid takistusi vabariikliku alluvusega NKVD struktuuride

¹⁸² Eesti rahva ... 1995, lk. 527. Vt. LISA 3.

¹⁸³ PBLi peabaasi ehk sõjaliste objektide julgestamise ja valvamisega tegeles näiteks Kroonlinnast 1941. aasta algul Tallinna toodud 31. üksik laskurpataljon vanemleitnant A. Vorontsovi juhtimisel. Teostati sõjaväe jaoks tavalist objektide valvet, alates sõja algusest mindi valvesse kuulipildujaid ja granaate kaasavõttes. Rahuaegsetele ülesannetele lisandus sõjaolukorras patrullimine Tallinnas. Vt. Bublik, P. Tallinnast Seligeri. Tallinn 1969, lk. 20-22, 25.

¹⁸⁴ Eesti rahvas ..., dok. nr. 16.

¹⁸⁵ Kuuli, O. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917 - 1991. Tallinn 1999, lk. 87.

¹⁸⁶ Lehekülgi EKP ... 1982, lk. 124; Sortside saladused X, lk. 211.

¹⁸⁷ Eesti rahvas ..., dok. nr. 12.

¹⁸⁸ Paul, I. Hävituspataljonid ja töölispolgud Eesti NSV kaitsel 1941.a. suvel. Abiks lektorile. Nr 31. Tallinn 1971, lk. 3.

poolt.¹⁸⁹ Võimalik, et need vastuolud sundisidki EK(b)P KK sekretäri Karl Säret 24. juunil saatma telegrammi Moskvasse, ÜK(b)P KK sekretärile Andrei Ždanovile. Nõukogudevaenulike isikute ja gruppide poolt toimepandud relvastatud rünnakutele ja diversiooniaktidele ning loodavate õhudeessantide vastaste formeeringute ning parteiaktiivi relvastamise vajadusele viidates taotles Säre Ždanovilt korraldusi kohalikule sõjaväe juhtkonnale vastava relvastuse eraldamiseks.¹⁹⁰

Valve- ja kaitsesalkade organisatsiooniliste vormide otsingud maakondades ning ka erinevates ametkondades oleksid tõenäoliselt veel mõnda aega kestnud, kui kavandatud tagasihoidlikke meetmeid poleks muudetud Moskvast tulnud korraldusega luua hävituspataljonid.¹⁹¹ Hävituspataljonide moodustamisel osa kaitsesalkadest likvideerus erinevatel põhjustel, osa aga tegutses kõrvuti hävituspataljonidega kuni rindepiirkonda jäämiseni. Nõukogude propagandamasin kasutas peale sõda just kaitsesalkade loomise vabatahtlikkust hävituspataljonide käsukorras moodustamise, nagu ka hävituspataljonide kui eraldi institutsiooni rahvakaitseväge nimetuse tahta varjamiseks.¹⁹²

¹⁸⁹ Sortside saladused VIII, lk. 11; Sortside saladused IX, lk. 9; Sortside saladused X, lk. 211.

¹⁹⁰ Строго секретное телеграмма секретаря ЦК КП(б) Эстонии Сяре товарищу Жданову 24 июня 1941 г. - Известия ЦК КПСС, 1990 №.6, с. 202-203.

¹⁹¹ I. Paul on märkinud, et see "tõi selguse rahvakaitseväge loomise organisatsioonilistesse vormidesse." Пауль, И. В едином строю с армией и флотом. - Таллин в огне. 1971, с. 181-194.

¹⁹² Vt. näiteks: Kiljako, D. Op. cit., lk. 5-35.

II. NSV LIIDU RELVAJÕUDUDE TAGALAVALVE FORMEERUMINE EESTI TERRITOORIUMIL

2.1. Nõukogude vägede tagalavalve korraldamise praktika Talvesõjas

Sõjategevuses Poola vastu 1939. aasta septembris rakendati mitmesuguste eriülesannete täitmiseks NKVD PV üksusi.¹⁹³ Selleks, et luua taustsüsteemi Nõukogude relvajõudude tagalavalve organisatsiooni kirjeldamiseks Eesti territooriumil 1941. a suvel, vaadeldakse alljärgnevalt ka Soome vastu 1939. - 1940. aastal tegutsenud Punaarmee väegruppide tagalavalve organisatsiooni. Etteruttavalt võib öelda, et mõlema juhtumi puhul rakendas nõukogude juhtkond Punaarmee tagala julgestamiseks NKVD kaadriüksusi.

Talvesõjas soomlaste vastu rakendati NKVD üksusi mitmesuguste spetsiaalsete formeeringutena tunduvalt mastaapsemalt. Erinevate PV ringkondade baasil moodustati:

- 7 laskurpolku (igas 1560 meest), ülesandeks Punaarmee tagala julgeoleku tagamine, bandiitide-diversantide gruppide hävitamine ja kommunikatsioonide julgestamine;
- 4 PV roodu (igas 200 meest), ülesandeks Punaarmee staapide kaitsmine, taktikaline- ja kaugluure ning võitlus desertöörusega;
- 27 laialdaste funktsioonide ning volitustega 100-mehelist kontroll-tõkestussalka;
- 8. tagavarapolk Petrozavodskis (Petroskoi) sõjategevuse käigus NKVD PV vägede isikkoosseisust väljalangenute asendamiseks;
- 111 raskekuulipilduja rühma (2986 meest), mis paisati Nõukogude Liidu keskrajonidest 6 päeva jooksul lahingutegevuse piirkonda;
- 12 üksikut PV pataljoni (8645 meest) Valgevene ja Kiievi PV ringkondadest operatsioonisuundade vaheliste rindelõikude tugevdamiseks;
- 1940. aasta veebruaris “valitsuse eriülesande täitmiseks” 6 723 meheline NKVD PV vägede erisalk.

Nagu näeme, osales NKVD PV vägede koosseisust Talvesõjas ligi 40 000 meest, kellest enamus oli seotud Punaarmee üksuste ja struktuuride julgestamisega. Tegutseti

¹⁹³ Органы ... I. 1, dok. nr. 35; Мельтюхов, М. 2004, с. 221-222.

roodude või pataljonide kaupa Punaarmee koosseisus, aga ka iseseisvalt. Ülalloetletud üksuste juhtimiseks määrati NSV Liidu NKVD käskkirjaga kõigile armeeülematele abid tagalavalve alal. Viimased lähtusid oma tegevuses NKVD PV vägede valitsuse määrustest ja korraldustest.¹⁹⁴

Eraldi peab mainima tõkestussalku, mille tegevust Talvesõjas on positiivselt esile tõstetud.¹⁹⁵

Ka Baltimaade okupeerimise ettevalmistus juunis 1940 sisaldas NKVD PV vägede löögi- ja hävitusgruppide koondamist kolme Balti riigi piiridele. Nende üksuste ülesanded olid ründeiseloomuga. Muidu suhteliselt rahulikult toimunud kolme riigi okupeerimisel olid Läti piiril toimunud rünnakute sooritajaks NKVD spetsiaalselt selleks moodustatud üksused.¹⁹⁶

2.2. Hävituspataljonid kui tagala julgestamise vahend ja nende loomine

Pärast II maailmasõda on hävituspataljonide formeerimist Nõukogude Liidus käsitletud kui erilist võitlusvormi, mille kujundamisel rakendati Venemaa kodusõja ja välismaise interventsiooni perioodil saadud kogemusi ning lähtuti V. I. Lenini juhtnõõridest võitluses spioonide ja reeturitega sõja perioodil.¹⁹⁷

Eri aegadel on Punaarmee tagala julgestamiseks rakendatud formeeringud kandnud erinevaid nimetusi: tõkestussalgad¹⁹⁸, kontroll-tõkestussalgad või hävituspataljonid, kuid siinjuures tuleb juhtida tähelepanu järjepidevuse puudumisele nende nimetuste kasutamises. Kõiki loetletud nimetusi kandnud üksusi ühendab asjaolu, et on nende loomine olnud NKVD ülesanne ja tegutsemispiirkonnaks peamiselt oma vägede lähitagala.¹⁹⁹ Hävituspataljone eristab muudest NKVD üksustest siiski asjaolu, et nad olid poliitiliselt lojaalsemast elanikkonnast moodustatud üksused, mis pidid eelkõige tugevdama ja toetama NKVD kaadriüksusi. Tõkestussalkade all peetakse üldjuhul silmas NKVD kaaderkoosseisust formeeritud

¹⁹⁴ Органы ... I. 2, dok. nr. 266; Куманев, Г. *Op. cit.*, c. 3-31; Чугунов, А. 1985, c. 28-29, 32-33, 35.

¹⁹⁵ Зимняя война. 1999, c. 242.

¹⁹⁶ Мельтюхов, М. 1999, c. 46-70; Ant, J. *Op. cit.*, lk. 101; Tannberg, T., Tarvel, E. 8. armee ületab erikäsuga määratud päeval Eesti riigipiiri ja tungib peale... Dokumente Eesti sõjalisest okupeerimisest 1940. aasta suvel. - Tuna 2006 nr.4, lk. 108-122.

¹⁹⁷ Банников, Ф. *Op. cit.*, c. 9.

¹⁹⁸ Tõkke- ehk tõkestussalk on alaline või ajutine sõjaväeline formeering, mis moodustatakse lahingu- või eriülesande täitmiseks.

¹⁹⁹ Erickson, J. *The Soviet High Command. A Military-Political History 1918-1941*. Third edition, London 2001, p. 598.

üksusi.²⁰⁰ Nii hävituspataljonid kui ka tõkestussalgad olid erakorraliselt moodustatud formeeringud ning allusid, nagu me allpool näeme, eraldi juhtimisstruktuuridele ning täitsid ka erinevaid ülesandeid.²⁰¹

Hävituspataljonide loomine algas kolmandal sõjapäeval - ÜK(b)P KK Poliitbüroo poolt 24. juunil 1941 kinnitatud NSV Liidu RKN määrusega "Abinõudest võitluses vaenlase õhudessantide ja diversantidega rindelähedases vööndis" pandi NKVD-le kohustus luua hävituspataljonid.²⁰² NKVD hävituspataljonide ülesandeks määrati õhudiversantide vastane võitlus. Pataljonide suuruseks nähti ette 100-200 meest ja nad tuli valida relva kasutamiseks võimeliste partei-, komsomoli- ja nõukogude aktivistide seast. Juhtiva kaadrina nähti ette ustavad NKVD operatiiv- ja miilitsatöötajad, relvastusena käsitulirelvad ning võimalusel ka granaadid. Kaitse rahvakomissariaati kohustati relvastust eraldama hävituspataljonidele NKVD taotluste alusel. Hävituspataljonidele anti õigus vajaduse korral kasutada igat liiki kohalikku sidet ja transporti. Partei- ja nõukogude organeid kohustati igati kaasa aitama hävituspataljonide organiseerimisele ja komplekteerimisele.

Nimetatud määrusest lähtudes andis NSV Liidu siseasjade rahvakomissar Lavrenti Beria 25. juunil välja analoogilise pealkirjaga käskkirja, milles täpsustas hävituspataljonide formeerimise ülesannet.²⁰³ Vaenlase õhudessantide ja diversantidega õigeaegse eduka võitluse tagamiseks kästi moodustada NSV Liidu NKVD staap, eesotsas PV vägede peavalitsuse operatiiv-luurevalitsuse ülema rj. kindralmajor Gavriil Petroviga. Eestis tuli moodustada hävituspataljonide operatiivgrupp, millele koostöös Eesti NSV siseasjade ja riikliku julgeoleku rahvakomissariatidega pandi kohustus 24 tunni jooksul moodustada hävituspataljonid ning korralduse täitmisest ette kanda. Hävituspataljonid tuli moodustada nõukogude aktivistidest, kuid ilma neid igapäevatöölt vabastamata.

Nagu näeme, ei piirdunud hävituspataljonide seotus NKVD-ga pelgalt üksuste moodustamise ja juhtkonna määramise formaalse küljega, need formeeringud olid

²⁰⁰ NKVD tõkestussalkade tegevus on viimastel aastatel mitmetes käsitlustes küll kajastamist leidnud, kuid põhjalikum uurimus puudub. Черкасов, А. Основоположники применения заградотрядов. - Военно-исторический архив, 2007 №. 8, с. 76-81; Христофоров, В. Сталинград. Органы НКВД накануне и в дни сражения. Москва 2008, с. 85-86; Дайнес, В. Штрафбаты и заградотряды Красной Армии. Москва 2008, с. 52-185.

²⁰¹ Sellegipooltest on 1941. aasta Suvesõjast teada juhus, kus Viljandi hävituspataljon sai korralduse tegutseda tõkestussalga ülesannetes. Sortside saladused VII, lk. 100.

²⁰² Органы ... II. 1, dok. nr. 307. Vt. LISA 4.

²⁰³ Sealsamas, dok. nr. 315.

erinevalt muudest rahva relvastamise teel loodud formeeringutest NKVD PV vägede peavalitsuse operatiivalluvuses.²⁰⁴

NKVD-l tuli kohtadel jooksvalt lahendada terve rida hävituspataljonide formeerimisega kaasnenud kohustusi:

1. määratleda üksuste struktuur lähtuvalt etteantud suurusest, ülesannetest ja olemasolevatest võimalustest;
2. määratleda vajalik juhtivkoosseis, eraldada need inimesed NKVD vägede koosseisust ja püstitada neile hävituspataljonide formeerimise ülesanne;
3. eraldada oma ladudest või hankida kaitse rahvakomissariaadi kaudu vastav hulk relvastust, laskemoona ja varustust;
4. moodustada juhtimisstruktuurid hävituspataljonide tegevuse suunamiseks ja koordineerimiseks;
5. valmistada hävituspataljonid ette lahingülesannete täitmiseks.

Hävituspataljonide loomise peaesmärgina on määratletud õhudesantide ja diversantide vastane võitlus. Lähemal vaatlusel selgub, et see ülesanne on mõnevõrra läbimõtlematult püstitatud. Teatavasti olid II maailmasõja ajal võimelised dessante sooritama vaid regulaarvägede paremiku kuuluvad üksused. Kaasaegsed uurijad on seisukohal, et tegelikult ei olnud ükski NKVD arvukatest üksustest ette valmistatud võitluseks regulaarvägedega²⁰⁵ ja seda vähem on alust niisugust lahinguvõimet oodata poliitiliselt lojaalsetelt, kuid üksusepõhist väljaõpet mitteomavatelt hävituspataljonidelt. NKVD hävituspataljonidele ettenähtud relvastus ja varustus, komplekteerimisviis ja -kriteeriumid kinnitavad sellist hinnangut. Pigem võidi hävituspataljonide loomisel nende põhiülesandena silmas pidada NKVD kaadriüksuste abistamist võitluses üksikute diversantide ja väiksemate diversioonigruppidega ning objektide kaitsega.

Nagu näeme, anti sõja kolmandal-neljandal päeval (24.-25. juunil) konkreetsed korraldused, suunised ja tähtajad hävituspataljonide ning nende juhtimisorganite moodustamiseks. Juba 26. juunil teatas rj. kindralmajor Rakutin oma käskkirjas²⁰⁶

²⁰⁴ Nn. rahvakaitseväge formeeringud moodustasid Punaarmee lahingureservi ja allusid armee juhtkonnale. Seevastu hävituspataljonid formeeriti konkreetse ülesande täitmiseks tagala suunal ja allusid NKVD-le. Vt. Колесник, А. Народное ополчение городов-героев. Москва 1974, с. 25; Биленко, С. 1988, с. 4.

²⁰⁵ Соколов, Б. Op. cit., с. 217; Некрасов, В. Вклад ... 1985, с. 29-35.

²⁰⁶ Eesti rahva ... 1995, lk. 528-529.

hävituspataljonide operatiivgrupi moodustamisest ENSV territooriumil ning loetles määratud juhtkonna järgmises koosseisus:

ülem - NKVD Balti PV ringkonna ülem rj. kindralmajor Konstantin Rakutin;

ülema asetäitja - ENSV NKGB rahvakomissari asetäitja rj. vanemleitnant Aleksei Škurin²⁰⁷;

ülema asetäitja - ENSV NKVD rahvakomissari asetäitja rj. polkovnik Lobanovitš.²⁰⁸

Lähtudes NSV Liidu siseasjade rahvakomissari 27. juuni määrusest²⁰⁹ sõitis rj. kindralmajor Rakutin samal õhtul Looderinde tagalavalve organiseerimiseks Riiga koos Balti PV ringkonna staabi erinevate teenistuste koosseisust moodustatud 17-mehelise operatiivgrupiga.²¹⁰ Võimalik, et tegu oli algselt hävituspataljonide juhtimiseks moodustatud operatiivgrupiga, mis aga olukorra muutudes mujale suunati. Siinkohal võib tõmmata paralleeli Põhjarindel hävituspataljonide operatiivgrupi ülema juurde moodustatud 18-mehelise staabiga²¹¹, kuid tegemist võis olla ka standardprotseduuride ja -koosseisude rakendamisega staabi formeerimisel.

2.3. Punaarmee tagalavalve loomine sõja algeperioodil

Sõjategevus Poolas ja Soomes andis NSV Liidu sõjalisele ja poliitilisele juhtkonnale ettekujutuse rinde lähitagalas toimuvast ja ülesannetest, mis selle julgestamisel tuleb täita. Puhkenud sõjas Saksamaaga määrati sarnaselt Talvesõjaga ametisse tagalavalve ülemad.

Päev pärast hävituspataljonide loomise korraldust 25. juunil 1941 andis ÜK(b)P KK Poliitbüroo välja määruse “Rindevägede tagala ülematest”.²¹² Rindevägede tagala julgestamiseks ja seal kõige karmima korra kehtestamiseks loodi rinnete ja armeede tagalavalve ülemate institutsioon. Esimesena määrati ametisse Läänerinde tagalavalve ülem, kellele allutati kõik nimetatud rinde tegevuspiirkonna lähitagalas paiknenud

²⁰⁷ Ant, J. Op. cit., lk. 137.

²⁰⁸ Eesnimi autorile teadmata.

²⁰⁹ Määrust pole publitseeritud, kuid teiste dokumentide põhjal võis selle pealkiri olla “Rinnete ja armeede tagalavalve ülemate institutsiooni loomisest” numbriga 1756-762cc 27. juunist 1941. Vt. Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 403; Органы ... III. 1, dok. nr. 907.

²¹⁰ Publitseeritud dokumendis on tõenäoliselt viga, kuna 27. juuni õhtul kell 19.30 korralduse saanud ja Riiga teele asunud Rakutinil ei olnud võimalik sama päeva hommikul kohale jõuda. Vt. Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 403.

²¹¹ Белозеров, Б. Op. cit., c. 57.

²¹² Органы ... II. 1, dok. nr. 312.

sisevägede üksused, hävituspataljonide ülemad ja miilits. Tegevarmee tagalavalve ülemate peaülesannetena või pigem peamiste tegevussuundadena nimetati:

1. vägede tagalas korra loomine,
2. tagalateede puhastamine põgenikest,
3. desertööride püüdmine,
4. kommunikatsioonide toimimise tagamine,
5. juurdeveo ja evakuatsiooni reguleerimine,
6. katkematu side tagamine,
7. diversantide hävitamine.

Kõiki partei ja riigiorganeid kohustati tagalavalve ülemaid igakülgsest aitama ja vastuvaidlemata täitma nende korraldusi.

26. juuni määrusega “Tegeva Punaarmee tagalavalve organiseerimisest”²¹³, mis sisaldas tagalavalve ülesehitamise raamistikku, nimetas NSV Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitja vägede alal kindralleitnant Ivan Maslennikov tagalavalve ülemad kõigile tekkinud rinnetele. Põhjarinde tagalavalve ülemaks sai senine Leningradi PV ringkonna ülem rj. kindralleitnant Grigori Stepanov ja Looderindel Balti PV ringkonna ülem rj. kindralmajor Konstantin Rakutin. Sama määrus sisaldab ka kategoorilist korraldust: viivitamatult anda Põhjarinde tagalavalve ülema käsutusse Karjala-Soome ja Eesti NSV ning Murmanski ja Leningradi oblasti territooriumil paiknevad PV-, operatiiv-, konvoi- ja eriti tähtsaid tööstusettevõtteid valvavad NKVD väed. Läti ja Leedu NSV territooriumil paiknenud vastavad väed anti Looderinde tagalavalve ülema alluvusse.

Määrustest lähtudes moodustati NKVD rahuaegseid organisatsioonilisi struktuure kasutades tegevarmee tagala julgestamisega tegelevad sõjaaegsed struktuurid. Vaatamata mõningatele hilisematele muudatustele jäid tagalavalve alluvus ja ülesanded 1941. aastal Eestis toimunud lahingutegevuse ajal samasugusteks. Eesti territoorium kuulus Põhjarinde vastutusalasse ja kõik tagalavalve üksused Eestis allusid Põhjarinde tagalavalve ülemale. Seega poleks tagala julgestamisega tegelenud üksuste alluvuse ja juhtimise osas tohtinud vastuolusid tekkida. Reaalsuses kujunes aga olukord mõnevõrra komplitseeritumaks, sest paralleelselt tagalajulgestuse loomise ja organiseerimisega oli Punaarmee rinnetel

²¹³ Органы ... II. 1, dok. nr. 321.

väga tugeva surve all ning muutuv operatiivolukord mõjutas nii Punaarmee üksuste kui ka nende tagalavalve juhtimist ja tegevust.

24. juunil tegi Looderinde ülem Tallinna lähistel paikneva 16. laskurdiviisi ülemale kindralmajor Ilja Ljubovtsevile ülesandeks võtta üle kõigi Eesti NSV territooriumil paiknenud maavägede juhtimine.²¹⁴ 2. juulil ühendati Põhjarinde ülema käskkirjaga kõik Eestis tegutsenud maaväed “Tallinna operatiivgrupiks” eesotsas kindralmajor Ljubovtseviga ja veel 9. juulil andis viimane välja käskkirja “Eesti NSV (sõja-) vägede juhatajana”.²¹⁵ Vaatamata kõrgele positsioonile puudus Ljubovtsevil kuni tema määramiseni 8. armee ülemaks võimalus vahetult juhtida tagalavalveüksuste tegevust. Vastavalt ÜK(b)P KK Poliitbüroo 25. juuni määrusele “Rindevägede tagala ülematest” allutati kõik armeede tegevuspiirkonna lähitagalas paiknenud tagalavalveüksused armeede tagalavalve ülematele.²¹⁶ Kuna operatiivgruppides ja ka laevastikes samasuguste õigustega tagalavalve ülema institutsiooni koos allutatud üksustega ei loodud, polnud ühelgi Eesti territooriumil tegutsenud armeest madalama tasemega väekoondisel, üksusel või formeeringul vähimatki alust NKVD üksuste või hävituspataljonide enda operatiivalluvusse nõudmiseks. Tekkis kummaline olukord, kus “Tallinna operatiivgrupi” ega ka PBL operatiivalluvuses polnud ühtegi tagalavalveüksust ning tekkinud probleemidele tuli ise lahendus leida.

Lisaks eeltoodule oli PBL alates 27. või 28. juunist Põhjarinde ülema operatiivalluvuses, juuli algul Eestisse taanduv 8. armee aga Looderinde koosseisus.²¹⁷ Mõlemad väekoondised olid huvitatud eelkõige oma tagala julgestamisest, kuid 8. armee oli selles olukorras paremal positsioonil.

Teisalt tekkis juuli esimesel poolel tõsine segadus ka tagalavalveüksuste alluvuses ning tegevuse koordineerimises. Üheaegselt juhtisid või oleksid formaalselt pidanud tagalavalveüksuste tegevust Eesti territooriumil juhtima:

1. Põhjarinde tagalavalve ülem, kellele NKVD üksused Eestis algselt allutati;
2. Looderinde tagalavalve ülemaks määratud NKVD Balti PV ringkonna ülem rj. kindralmajor Rakutin ja talle allunud Balti PV ringkonna staap ning hävituspataljonide operatiivgrupi staap;

²¹⁴ Любовец, И. О.р. cit., с. 65-75.

²¹⁵ Eesti rahvas ..., dok. nr. 50 ja märkus 1 lk. 75.

²¹⁶ Органы ... II. 1, dok. nr. 312.

²¹⁷ Великая Отечественная война 1941-1945 гг.: Действующая армия. Москва, 2005, с. 67, 103.

3. Looderinde koosseisu kuulunud ja operatiivolukorrast tingitult Eestisse taanduva 8. armee juhtkond.

Alates 9. või 10. juulist juhtis 8. PV salga tegevust Balti PV ringkonna staap, kuid seoses NKVD Balti PV ringkonna staabi ümberbaseerumisega Pihkvasse 27. või 28. juulil anti 8. PV salk PBLi operatiivalluvusse.²¹⁸ Kuigi ametlikult allusid kõik tagalavalveüksused Eestis Põhjarinde tagalavalve ülemale, tegutses alates 1. juulist vaid 6. PV salk realselt selle rinde koosseisus.²¹⁹

Eestisse taandus ka osa Looderinde tagalavalve ülemale allutatud üksuseid või nende jäänuseid. 3. juulil taandus Eestisse Läti territooriumil moodustatud ja koos 8. armee üksustega tegutsenud 1. tõkestuspataljon, mis läks aga Põhjarinde tagalavalve ülema käsutusse.²²⁰

Seega näeme, et Nõukogude Liidu juhtkond moodustas Punaarmee tagalavalve NKVD üksuste baasil nii, et nende tegevust koordineeriti Punaarmee tegevusega alates armeeülema tasandist. Sõja esimeste päevade segaduses jäi kahe silma vahele laevastiku tagala julgestamise vajadus ning kiirelt liikuvad rinded lisasid oma osa üldisesse tagalavalve tegevuse juhtimisega seotud probleemideringi.

2.4. Hävituspataljonide loomine ja juhtimine Eesti territooriumil

Milliseid samme jõudis Looderinde tagalavalve ülem rj. kindralmajor Rakutin hävituspataljonide formeerimiseks lühikese aja jooksul enne oma ärasõitu 27.06.1941 astuda, on ebaselge. Allikates leidub viiteid kahele tema käskkirjale, mille sisu on edastatud vabatõlkena ja üks vaid fragmentaarselt ning dateeringuta.²²¹ Kui 26. juuni käskkirjas nõudis Rakutin andmete esitamist “minu staapi”, siis teises “Tallinna linna operatiivgrupi staapi”.

Rj. kindralmajor Rakutini edasise tegevuse kohta kuni 10. juulini andmed puuduvad. On ilmselge, et Riistast ja hiljem Pihkvast ei olnud võimalik hävituspataljonide tegevust operatiivselt juhtida. Seda enam, et side Balti PV

²¹⁸ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 413.

²¹⁹ Органы ... II. 1, с. 297.

²²⁰ Пограничные войска ... 1968, dok. nr. 216.

²²¹ Eesti rahva ... 1995, lk. 528-529, 544.

ringkonna staabi ja Pihkvas asuva Rakutini vahel toimus telefoni teel üle Leningradi.²²²

Siinkohal tuleb arvestada ka asjaolu, et Balti PV ringkonna vägede juhtimist ei olnud keegi Rakutinilt üle võtnud, kuigi Eestis paiknenud NKVD PV üksused olid 26.06.1941 formaalselt allutatud Põhjarinde tagalavalve ülemale. Veel 1. juulil andis rj. kindralmajor Balti PV ringkonna ülemana 10. PV salgale korralduse asuda Looderinde vägede tagalavalve ülesannet täitma. Tõenäoliselt võttis Rakutinile alluv Balti PV ringkonna staap vägede sisulise juhtimise täielikult enda kanda alles 9. või 10. juulil²²³ ning samuti langes ka hävituspataljonide formeerimise ning viimaste staabi²²⁴ komplekteerimise pearaskus Balti PV ringkonna staabile. Allikate vähesusest tulenevalt on hävituspataljonide operatiivgrupi, selle staabi ja ka kogu juhtimisahela kohta teada vaid üksikuid episoode.

Võimalik, et veel 1. juulil (st nädal peale hävituspataljonide loomise algust) puudus hävituspataljonide operatiivgrupil ülem ja ka staap, kuna mitmed ENSV RKN ringkirjas “Hävituspataljonide üleviimisest kasarmuolukorda” sisalduvad tegevusjuhised viitavad tõsistele puudustele sõjalises juhtimises.²²⁵

3. juulil on hävituspataljonide operatiivgrupi staabiülem major Luskatov²²⁶ teatanud kõigile hävituspataljonide ülematele sidepidamise kodeerimisest. Kooditabelis esimese isikuna oli paigutatud rj. kindralmajor Rakutin, mis osutab temale kui juhile. Samas andsid aga korralduse koodide sisseseadmiseks EK(b)P KK ja ENSV RKN.²²⁷

3. juulil on rj. major Luskatov andnud välja veel teisegi käskkirja, milles andis hinnangu hävituspataljonide tegevusele.²²⁸

8. juulil EK(b)P KK ja ENSV RKN ühiskirjas või pigem aruandes 8. armee sõjanõukogule leidub küll märkus hävituspataljonide juhtivkoosseisu määramisest piirivalvurite seast, kuid ei mainita staapi, operatiivgruppi ega ka selle ülemat.²²⁹

²²² Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 242.

²²³ Sealsamas, dok. nr. 407, 413.

²²⁴ Kohati on seda nimetatud ka hävituspataljonide üld- või operatiivstaabiks.

²²⁵ Eesti rahvas ..., dok. nr. 36.

²²⁶ Eesnimi autorile teadmata.

²²⁷ Eesti rahva ... 1995, lk. 531-532.

²²⁸ Sealsamas, lk. 543-544.

²²⁹ Eesti rahvas ..., dok. nr. 49.

Leitnant Edgar Kostabi andmetel moodustati “hävituspataljonide üldoperatiiv staap alles 10. või 12. juuli paiku” (st ligi kaks nädalat peale nende formeerimise algust). Kostabi andmetel oli staabiülemaks kuni 19. juulini lahingus hukkunud vene rahvusest major.²³⁰ Teadaolevalt hukkus Audru lahingus hävituspataljonide operatiivgrupi ülem rj. alampolkovnik Grigori Okojev, keda Balti PV ringkonna ajaloos nimetatakse Rakutini järglasena sellel ametipostil.²³¹ Võimalik et leitnant Kostabi ajas segi majori ja alampolkovniku, kuid välistada ei saa võimalust, et lahingus hukkus lisaks rj. alampolkovnik Okojevile ka rj. major Luskatov.²³²

Eeltoodu põhjal on võimalik, et rj. kindralmajor Rakutini lahkumisest 27. juunil kuni rj. alampolkovnik Okojevi kohalemääramiseni ajavahemikus 9.-12. juulini hävituspataljonide operatiivgrupi ülemat kui juhti sisuliselt ei eksisteerinud. Formaalselt võis Rakutin olla edasi hävituspataljonide operatiivgrupi ülem, kuid selle formeerimist ja väljaõppe korraldamist määratlesid Balti PV ringkonna staap, EK(b)P KK ja ENSV RKN. Hävituspataljonide operatiivgrupi staabi tegevus ja koosseis tervikuna jääb olemasolevatele allikatele toetudes ebamääraseks ning vajab täiendavat uurimist.

Ülalkirjeldatud olukord tulenes suurel määral kahest olulisest mõjufaktorist. Rj. kindralleitnant Maslennikovi 26.06.1941 määrusega suunati Balti PV ringkonna ja samas ka Eesti NSV hävituspataljonide operatiivgrupi ülem teda senistest ülesannetest vabastamata Looderinde tagalavalve ülemaks. Tõenäoliselt omandas poliitiliselt lojaalsetest tsiviilisikutest koosnevate piiratud väljaõppega hävituspataljonide loomine ja juhtimine tema jaoks palju madalama prioriteetsuse (kuigi Looderinde tagalavalve jaoks oli neil kindlasti oma tähtsus). Teisalt mõjutas olukorda 25. juunil 1941 kogu Punaarmee ulatuses alanud tegevarmee tagalavalve kujunemisprotsess.

Juuni lõpus ja juuli algul tegutsenud hävituspataljonid olid n.ö. alalises formeerimisstaadiumis, kuna nende liikmed käisid kohal töö kõrvalt. Sellisel moel komplekteeritud pataljonide võimekus täita tagala julgestamise ülesannet oli äärmiselt madal ja sobis vaid piiratud otsingute ja vahistamiste läbiviimiseks. Oluliselt mõjutas ja edendas hävituspataljonide tegevust ENSV RKN ja EK(b)P KK ringkirjaga 1. juulil

²³⁰ Sortside saladusi. I, lk. 10-11.

²³¹ Краснознаменный... 1988, с. 85, 89-90.

²³² Hävituspataljonide operatiivgrupi ülesanded ja tegevus Audru lahinguga lõppenud operatsioonis, kantud kaotused ja mõju hävituspataljonide edasisele tegevusele on ebaselged ning vajavad täiendavat uurimist.

1941 teatavaks tehtud korraldus nende üleviimisest kasarmuolukorda.²³³ Selle radikaalse otsusega vabastati seni töö kõrvalt hävituspataljonis tegutsenud inimesed töölkäimisest, mis sisuliselt tähendas kaadriüksuste formeerimist. Sama otsusega täpsustati hävituspataljoni ülema käsutuses olevate liiklusvahendite arvu ja puutumatu kütusetagavara kogust. Isikkoosseisu meditsiiniliseks teenindamiseks lisati hävituspataljoni koosseisu meditsiinitöötaja koos vastava varustusega ning NKVD volinik.

EK(b)P KK ja ENSV RKN 1. juuli korraldus oli otseses vastuolus Beria 25. juuni käskkirjaga, milles hävituspataljonid kästi formeerida ilma inimesi igapäevatöölt vabastamata. Samas on aga äärmiselt ebatõenäoline, et sedavõrd kardinaalne otsus langetati kohapeal julgeolekuorganitega kooskõlastamata. Seletusi hävituspataljonide staatuse muutmisele võib otsida sõjasündmuste kiirest arengust (rinde lähenemisest) ning Eesti elanikkonna meelsuses toimuvatest muutustest.

Analoogilise otsuse langetas Moldaavia K(b)P KK 4. juulil 1941.²³⁴ Võimalik, et nii Eestis kui ka Moldaavias kasutati kohalike otsuste langetamiseks Moskvast etteantud formaati, kuna mõlemas sisalduvad kaadrimuudatused on äärmiselt sarnased. Huvitav on seegi asjaolu, et teistes NSV Liidu regioonides viidi hävituspataljonid kasarmuolukorda alles peale NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee määruste nr. 260 ja 261 ning neist tulenenud NKVD käskkirja nr. 0356 väljaandmist 27. juulil 1941.²³⁵

8. juulil 1941 EK(b)P KK ja ENSV RKN poolt koostatud aruandes 8. armee sõjanõukogule esitati Eestis moodustatud hävituspataljonide kohta ilmselgelt moonutatud andmed. Nimetatud on 13 numbrilist hävituspataljoni, neist ühe suuruseks 300 ja kõigil teistel 200 meest. Tegemist on selgelt ilustatud arvudega, mis olid hävituspataljonide ettenähtud suurusega kooskõlas.²³⁶ Aruandest on välja jäetud kümned asutuste juures tegutsenud valvesalgad ja alles formeerimisstaadiumis olevad hävituspataljonid. Näitena võib tuua 9. juulil formeerimise lõpetanud 4. hävituspataljoni, mille suurus oli 500 meest.²³⁷ Hävituspataljonide isikkoosseisu täiendkomplekteerimine toimus kogu nende eksisteerimise jooksul vastavalt

²³³ Eesti rahvas ..., dok. nr. 36.

²³⁴ Биленко, С. 1988, с. 22.

²³⁵ Белозеров, Б. Оп. cit., с. 59.

²³⁶ Eesti rahvas ..., dok. nr. 49.

²³⁷ Sortside saladusi. I, lk. 9.

vajadusele. J. Seilental on märkinud, et Keila hävituspataljon ei saanudki kunagi valmis ning kuna ülesandeid täideti alati gruppides, siis puudus ka ülevaade isikkoosseisust ja juhtkonnast.²³⁸

2.5. Punalipulise Balti Laevastiku tegevus oma tagalavalve tugevdamiseks

PBLi arvukad allüksused, baasid ja laod paiknesid hajusalt Eesti territooriumil, peamiselt rannikul ning saartel. Tulenevalt kaldateenistuste arvukusest ja kommunikatsioonide pikkusest, oli tagala julgestamine ning kaitse PBLi jaoks sõjaolukorras ülioluline.

Juba 1940. aasta kevadel kanti admiral Vladimir Tributsile ette valveteenistuse halvast toimimisest nii Tallinna Miinisadamas kui ka Paldiskis. Vastavalt ettekandele, poleks diversiooniakti sooritamine mõnel laevastiku objektidel valmistanud vähimatki raskust.²³⁹

Mõnevõrra leevendas probleemi teravust 1941. aastal kindlasti asjaolu, et kõik sadamad paiknesid piirivööndis ja olid seega ka PV salkade vastutusallas. Paldiski lähim ümbrus oli juba enne sõda täielikult tsiviilelanikkonnast tühjendatud, Kundas olid aga küüditamised ja kaldaüksuste arvu suurendamine mõnevõrra vähendanud julgeolekuriske.²⁴⁰ Kindlasti ei korvanud aga eeltoodu tagalakommunikatsioonide julgestamiseks vajalike üksuste puudumist laevastiku juhtkonna alluvuses. Eesti teedest olid PBL jaoks tähtsaimad Leningrad - Tallinn ja Tallinn - Riia maanteed, kuid need jäid PV salkade vastutusallast enamjaolt välja.²⁴¹

1941. aasta suvel anti Nõukogude Sõjamerelaevastiku alluvusse baaside valveks ja ka muudel eesmärkidel Punaarmee ning NKVD üksusi²⁴², kuid puuduvad vähimadki andmed täiendavate üksuste eraldamisest PBLile Eestis.²⁴³

PBL juhtkond oli pikka aega teadmatuses, kas ja milliste jõududega asutakse Eesti territooriumi, sh. ka laevastiku peabaasi - Tallinna - kaitsele või taandutakse endisel NSV Liidu läänepiiril paiknevale kaitseliinile. Lahtine oli ka küsimus - kes

²³⁸ Sortside saladused XI, lk. 54.

²³⁹ Ковалев, С. Советские войска на территории Эстонии 1939-1940 гг. Санкт-Петербург 2005, с. 95-96.

²⁴⁰ Raig, E. Fakte ja mälestusi. Võru 1996, lk. 76; Sortside saladused IX, lk. 243.

²⁴¹ Золотарев, В. Шломин, В. Ор. cit., Книга 2, с. 259.

²⁴² Золотарев, В. Шломин, В. Ор. cit., Книга 1, с. 428.

²⁴³ PBL-le võidi Leningradis ja Leningradi oblastis paiknenud objektide täiendavaks julgestamiseks eraldada NKVD üksusi, kuid nende käsitlemine väljub käesoleva töö raamidest.

hakkab juhtima Eesti territooriumil paiknevaid maavägede üksusi.²⁴⁴ Sõja algul Punaarmee ja tagalavalve üksuste juhtimises valitsenud segadus ja ebamäärasus pani PBL juhtkonna raskesse olukorda.

Veebruaris 1941 anti NSV Liidu NKVD eriosakonna vastavad struktuurid üle kaitse ja sõjamere-laevastiku rahvakomissariaatide alluvusse.²⁴⁵ Sõjamere-laevastikule ja armeele üleantud eriosakondade nimetuseks sai “kolmas valitsus”, PBL-s oli vastavaks struktuuriks diviisikomissar Aleksei Lebedevi juhitud 3. osakond.²⁴⁶ Arvestades laevastiku erinevate struktuuride 3. osakondade tegevuse kohta teadaolevat informatsiooni, võib küllalt suure tõenäosusega oletada, et sõja algul muutus nimetatud osakond Eestis baseeruva laevastiku kogu tagalavalvet ja julgestamist koordineerivaks juhtorganiks. Muutunud olukorras lähtuti ilmselt kaitse rahvakomissariaadi kolmanda valitsuse ülema rj. major Anatoli Mihhejevi 27. juuni direktiivist nr. 35523.²⁴⁷

Mandri Eestis moodustati 1941. aasta juunis PBL 3. osakonna alluvuses tõkestussalk²⁴⁸, mille ülesandeks oli võitlus diversantide, bandiitide, desertööride ja mobilisatsioonist kõrvalhoidjatega.²⁴⁹ Tõkestussalga koosseis ja suurus jääb allikate puudusel mõnevõrra ebaselgeks, kuid nimetatud on kaht “hävituspataljoni”.²⁵⁰ Arvestades hävituspataljonide loomise aeglust ja nende koondamist PV juhtkonna alluvusse on tõenäolisem, et silmas peeti sõjamerekooli kursantidest formeeritud üksusi. 26. juunil formeeriti laevastikku suvisele praktikale suunatud M. F. Frunze nimelise Kõrgema sõjamerekooli kursantidest neljarooduline eriülesannetega pataljon. Ligi 400 kursandist moodustatud pataljoni juhtis 3. järgu kapten N. Petrenko. Osa kursantidest rakendati laevastiku luureosakonnas, osa laevastiku staabi julgestamisel.²⁵¹ Erinevate allikate andmetel oli tegemist kas I ja II, või hoopis IV kursuse kursantidega. Võimalik, et algselt formeeriti kaks erinevat pataljoni, mis lahingutes kantud kaotuste tõttu hiljem kokku liideti.

²⁴⁴ Первые месяцы ..., с. 18-23.

²⁴⁵ Органы ... I. 2, dok. nr. 152; 189.

²⁴⁶ Это объясняется ..., с. 31-35.

²⁴⁷ Органы ... II. 1, dok. nr. 327.

²⁴⁸ Заградительный отряд.

²⁴⁹ Органы ... II. 1, dok. nr. 390, 467; Органы ... II. 2, dok. nr. 727.

²⁵⁰ Трибутс, В. Op. cit., с. 34-48.

²⁵¹ Высшее Военно - Морское ордена Ленина Краснознаменное Училище имени М. В. Фрунзе. Краткий исторический очерк. Москва 1951, с. 86-87; Гринкевич, В. Слово о героях. - Таллин в огне. 1971, с. 229-238.

Tõkestussalga peamiseks tegevuspiirkonnaks oli sõja algul Tallinn, kus teedele paigutati desertööride püüdmiseks kontrollpostid. Kuna rinne oli Tallinnast veel kaugel ja desertööre-bandiite vähe, asus salk tegutsema ka Harjumaal. Sõjategevuse Eestisse kandumisel laiendati tõkestussalga tegevuspiirkonda Lääne- ja Pärnumaale.²⁵²

Sarnaselt PBL 3. osakonnale toomis oma vastutusalas Lääne-Eesti saartel ka Balti piirkonna rannakaitse staabi 3. osakond, mida juhtis vanem-poliitjuht Mihhail Pavlovski. Saaremaal formeeriti sõja algul Pavlovski alluvuses punaväelastest hävitussalk vanemleitnant²⁵³ Ivan Grjadunovi juhtimisel. Hävitussalk tegutses teede ja asulate jälgimise ning lennuväljade julgestamisega. Hävitussalga koosseisus oli eraldi luuregrupp, kuhu Pavlovski värbas eesti ja saksa keelt valdavaid punaväelasi. Viimaseid rakendati luure teostamisel sakslaste poolt hõivatud mandripiirkonnas.²⁵⁴

Balti piirkonna rannakaitse Hiiumaa garnisoni 3. osakonna ülemaks oli Mihhail Mihhailov²⁵⁵, kuid tema tegevuse kohta andmed praktiliselt puuduvad.

PBL peabaasi ja NKVD Balti PV ringkonna valitsuse asukohana oli Tallinnal ülejäänud Eesti linnadest hoopis erinev staatus. Tallinn oli tõenäoliselt ainus linn Eestis, kus suudeti rakendada EK(b)P KK büroo 30.06.1941 otsuses määratletud julgeolekumeetmeid: “Valvet viivitamata tugevdada ja teostada ööpäevaringselt, öisel ajal teedele ning linnadesse viivatele soodsatele juurdepääsudele piilkondi ja salaposte välja pannes. Valveteenistust pidada töölis- ning hävituspataljoniid”.²⁵⁶ Peamiseks vastutajaks loetletu elluviimise eest oli NKVD Balti PV ringkonna ülema asetäitja brigaadikomissar Nikolai Potehhin ja tähtaeg oli 2. juuli. Nõuti ka raudteevalvurite relvastamist, halastamatut võitlust igasuguste tagala desorganiseerijate, desertööride, paanikatekitajate ja kuulujuttude levitajate vastu ning spioonide, diversante ja vaenlase parašütiste hävitamist. Vastutajateks olid ENSV riikliku julgeoleku ja siseasjade rahvakomissarid.

²⁵² Органы ... II. 2, dok. nr. 727.

²⁵³ Tõenäoliselt on tegemist rj. auastmega.

²⁵⁴ Павловский, М. Оп. cit., с. 15, 32, 40-41, 82; Vinogradov, J. Mürskudest küntud saarte kroonika. Tallinn 1984, lk. 82, Хохлов, П. Над тремя морями. Москва 1982, с. 87.

²⁵⁵ Михайлов, М. Хийумаа - каменная земля. - Чекисты Балтики. Сост. А. Островский. Ленинград 1984, с. 19-20.

²⁵⁶ Eesti rahvas ..., dok. nr. 32.

Olemasolevatele allikatele tuginedes võib konstateerida, et juuli algul tegutsesid Tallinnas pea kõigi NKVD vägede üksused:

- NKVD 6. PV salga kordonid;
- NKVD 153. konvoipataljon, mis NSV Liidu siseasjade rahvakomissari korraldusel suunati 8. juulil Tallinnast Novgorodi Looderinde alluvusse;
- NKVD 3. motolaskurpolgu 1. pataljon ja toetusüksused;
- NKVD raudteevalve vägede 2. diviisi 109. polgu allüksused;
- Tallinna piiripunkti isikkoosseis;
- Pärnu piiripunkti isikkoosseis;
- NKVD Balti PV ringkonna noorema juhtkonna kool, mis 7. juuli õhtuks koondus Novgorodi Looderinde alluvusse.²⁵⁷

Nimetatud üksustele lisandusid NKVD hävituspataljonid ja ka mitmesugused PBL 3. osakonnale allunud üksused.

2.6. Tagalavalve tegevus Eestis

2.6.1. NKVD kaadriüksuste tegevus

22. juunil algas vastavalt mobilisatsiooniplaanile NKVD mere PV ja üksikute maapiiri valvavate üksuste üleandmine PBLi ja Punaarmee operatiivalluvusse. PBLi operatiivalluvusse anti kõik NKVD Balti PV ringkonna mere PV ujuvvahendid, rannabaasid ja remonditöökojad koos isikkoosseisuga.²⁵⁸ Erinevates allikates leidub küll andmeid merepiirivalvurite edaspidisest rakendamisest maismaal, kuid nende alluvus ning kuulumine laevameeskondade või kaldateenistuse hulka on seni ebaselge²⁵⁹ ja seega ei ole hetkel võimalik üheselt hinnata mere PV osalemist tagalavalves.

11. üksiku õhueskadrilli üks lüli MBR-2 tüüpi mere-lähiluuere lennukeid anti PBLi operatiivalluvusse 27. juunil. Juuni lõpus viidi kogu 11. eskadrill Balti Erisõjaväeringkonna 4. segalennuväediviisi koosseisu.²⁶⁰ 99. üksik PV salk anti

²⁵⁷ Пограничные войска ... 1968, dok. nr. 216.

²⁵⁸ Золотарев, В. Шломин, В. Ор. cit., Книга 1, с. 69, 241-242; Золотарев, В. Шломин, В. Ор. cit., Книга 2, с. 15; Курмышов, В. Ор. cit., с. 115-135; Елизаров, Г. Ор. cit., с. 342-355; Родина благодарна ... Исторический архив, 2000 Вып. 2, с. 21-76.

²⁵⁹ Sortside saladused IX, lk. 43; Sortside saladused X, lk. 33-34.

²⁶⁰ Краснознаменный... 1988, с. 93.

Hanko poolsaarel paiknenud 8. üksiku laskurbrigaadi ja PV laevade divisjon Hanko veerajooni valve²⁶¹ operatiivalluvusse.²⁶²

Eestis paiknevate NKVD Balti PV ringkonna PV salkade dislokatsioon jäi sõja esimestel päevadel samaks ja nad jätkasid piiri valvamist.²⁶³

Sõja esimestest päevadest alustasid julgeolekuorganid Tallinnas puhastusoperatsioone. Ajavahemikus 24. - 27. juunini olevat piirivalvurite poolt hävitatud ligi 80 "bandiiti - kaitseliitlast".²⁶⁴ Sellise aktsiooni korraldamise aluseks võis olla 22.06.1941 NSV Liidu Riikliku Julgeoleku rahvakomissari Vsevolod Merkulovi direktiiv nr. 127/5809 "Riikliku julgeoleku organite meetmetest seoses alanud sõjategevusega Saksamaaga".²⁶⁵ Lisaks mobilisatsioonivalmiduse väljakuulutamisele sisaldas direktiiv korraldust koheselt kinni võtta kõik kontrrevolutsioonis ja spionaažis kahtlustatavad jälgimisalused. Uute andmete laekumisel ettevalmistatavatest riiklikest kuritegudest (spionaaž, terror, diversioon, ülestõus, bandiitlikud väljaastumised, üleskutsed mässule, kontrrevolutsiooniline sabotaaž jne.) tuli viivitamatult tarvitusele võtta operatiivabinõud vaenulike elementide tegevuse peatamiseks.

Siinkohal ei saa välistada ka võimalust, et kardeti ja püüti vältida Riias 23. - 24. juunil toimunud tänavalahingute kordumist Tallinnas.²⁶⁶ Leidub andmeid ka hiljem toimunud puhastusoperatsioonidest, mille ulatus ja reaalsed tagajärjed pole veel tänasekski lõplikult selgunud.²⁶⁷

26. juunil algas Eestis paiknenud NKVD PV vägede ümbergrupeerumine. NKVD Balti PV ringkonna ülema korraldusel alustasid 8. ning 10. PV salk koondumist Haapsalu ja Kuressaare lähiste ümberformeerimiseks. 8. PV salk jätkas küll veel 1. juulilgi piiri osalist valvamist, 10. PV salk suunati aga Looderinde tagalavalve ülesandeid täitma ja oli teel Valka.²⁶⁸ Võimalik, et mingi osa 10. PV salgast jäi saartele edasi ja osales hiljem Virtsu dessantoperatsioonis.²⁶⁹

²⁶¹ Охрана водного района.

²⁶² Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 223, 284; Кабанов, С. Op. cit., с. 133.

²⁶³ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 254.

²⁶⁴ Краснознаменный... 1988, с. 72.

²⁶⁵ Органы ... II. 1, dok. nr. 284.

²⁶⁶ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 238.

²⁶⁷ Пантелеев, Ю. 1964, с. 47-92; Sortside saladused XI, lk. 110; Deemant, K. Op. cit., lk. 5-28.

²⁶⁸ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 242; Никифоров, А. Op. cit., с. 172-180.

²⁶⁹ Setškin, G. Op. cit., lk. 68-72; Läänemaa ja läänlased. Koost. K. Õismaa. Tallinn 1988, lk. 29.

1. juuli õhtul koondus 10. PV salk Petserisse, ning asus raudteesõlme kaitsele Padja - Petseri - Võru piirkonnas. Kattes tegevarmee tagalat, taandus salk 3. juulil 1941 Novgorodi piirkonda.²⁷⁰

6. PV salk jäi tegutsema oma senises vastutusalas Põhja-Eestis kuni Punaarmee üksuste taandumiseni rannavööndisse.²⁷¹

NKVD raudteevalve vägede 2. diviisi ülem rj. kindralmajor A. Ivanov²⁷² andis 23. juunil kõikidele polkudele korralduse seada sisse operatiivside NKVD vägede ja NKGB organitega. 25. juunil järgnes korraldus seoses vaenlase diversioonigruppide tegevusega tõhustada valvatavate objektide julgeolekut.²⁷³

NKVD 5. motolaskurpolk oli sõja algul tagasiteel operatiivkomandeeringust ja koondus 22. juunil Riiga.²⁷⁴

Informatsioon NKVD 3. motolaskurpolgu allüksustest on äärmiselt lünklik ja kohati vastuoluline. Polk ilma ühe pataljoni ja tankirooduta oli Looderinde tagalavalve juhtkonna ettekande kohaselt sõja algul tagasiteel operatiivkomandeeringust ning koondus Valgas.²⁷⁵ Teistel andmetel asus Tallinnas 1. pataljon koos mõningate tagalastruktuuride ja polgu lipuga. Üks pataljon ja polgukool osalesid lahingutegevuses Leedu territooriumil ning taandusid Minski suunas. Tankirood suunati aga Tallinnast Porhovi lähistele, kus liitus Leedus tegutsenud pataljoni ja polgukooliga.²⁷⁶ Juhul kui viimased andmed vastavad tõele, koondus polk Valka ilma kahe pataljoni, tankiroodu, polgukooli ja mõningate tagalaüksusteta.

Olulise kirjelduse NKVD tagalavalve üksuste tegevuse kohta on 3. motolaskurpolgu tegevuse ja selle mõju näitel kohalikule elanikkonnale Valgas koostanud ltn. Eduard Suursepp: “Samuti tekkis esimesil sõjapäevil Valka seninägematul arvul sinisepõhjalisis mütsides GPU või Sark'i (NKVD) miilitsat, keda rahvasuu nimetas “puusärgi-miilitsaks” või “kirstu-miilitsaks” (sark-puusärk). Need tseka-sulased olid rahva seas eriti kardetud ja vihatud, ning üldine arvamus oli, et kus aga iial selline sinisemütsimees nähtavale ilmub, seal lõhnab varsti laiba järele, ning

²⁷⁰ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 254, 403, 407; Пограничные войска ... 1968, dok. nr. 216.

²⁷¹ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 240.

²⁷² Белозеров, Б. Оп. cit., с. 60.

²⁷³ Внутренние войска ... 1975, dok. nr. 50.

²⁷⁴ Органы ... II. 1, dok. nr. 463.

²⁷⁵ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 403.

²⁷⁶ Адоринский, В Спасший знамя. - Из боя в бой. Сост. Т. Курьянов. Ленинград 1982, с. 19-27; Баринов, В. Оп. cit., с. 151-161.

kõige “tulusam” on hingepalve ära lugeda ja sarka (puusärk!) valmis vaatama hakata. Sargameeste igapäiseiks toiminguks olid arreteerimised, läbiotsimised ja haarangud linnas ja maal. Maale tavalisti sõideti välja suurtes salkades, mitmete veoautodega, peal raskekuulipildujad, käsigranaatide laadung ja tihti ka tanki- ja õhutõrjekahurid ning miinipildujad, millistega tulistati siinseal metsades nn. “bandiite”, s.o. eesti metsavendi. 24. või 25.06.41 sõitis Valgast mingile suuremale “bandiitide” või saksa parašütistide haarangule tervelt 18 veoautotäit Sarga-mehi, suundudes Tartu maanteed pidi Puka poole. Kus nad tookord käisid, pole selgunud. Sarga autod tegid oma retki maale peamiselt päeval, ööseks autod naasisid aga Valka.”²⁷⁷ Valka koondunud 3. motolaskurpolgu edasise Eestis tegutsemise kohta andmed puuduvad.

8. PV salk tegeles Pärnu-, Lääne- ja Harjumaal Punaarmee tagala puhastamisega diversantidest - bandiitidest st. metsavendadest - põgenikest, korjas ära raadiovastuvõtjaid ja arreteeris nende omanikke. 8. juulil taanduti Pärnu piirkonnast ja 9. juuli lõunaks ka Haapsalust.²⁷⁸ Mõningatel andmetel tegutses salk alates 6. juulist 16. laskurdiviisi 249 polgu operatiivalluvuses.²⁷⁹ Suurte varustusladude osaline põletamine ja mahajätmine viitavad selgelt, et üldine paanika mõjutas salga tegevust ning lahkuti kiirustades. Võimalik, et just tänu tekkinud paanikale sai Läänemaa hävituspataljon enne ladude põletamist sealt omale PV vormid.²⁸⁰

Rj. kindralmajor Rakutini korraldusel koondati kogu salk Rõuma asulasse Läänemaal ja formeeriti ümber lahingüksuseks. 9. juulil komandeeriti 150 meest NSV Liidu NKVD PV vägede ülema käsutusse.²⁸¹ Osa salgast viidi NKVD operatiivvägede 22. motolaskurdiviisi koosseisu²⁸², kusjuures rj. polkovnik Stepan Bunkov määrati 12.

²⁷⁷ ERA R-358-1-19, l 25-26.

²⁷⁸ Peetre, A. Pärnu sõjasuvel 1941. - Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. V köide, Stockholm 1957, lk. 7–12; Sortside saladusi. I, lk. 56; Sortside saladused XII, lk. 11.

²⁷⁹ Никифоров, А. Ор. cit., с. 172-180.

²⁸⁰ Sortside saladused XII, lk. 47, 66.

²⁸¹ Sõja algul püstitati NKVD-le ülesanne formeerida 15 laskurdiviisi, milleks Balti PV ringkond pidi eraldama 500 meest. 8. PV salk sai 9. juulil 1941. a. korralduse komandeerida NSVL NKVD PV vägede ülema käsutusse 150 piirivalvurit ja komandöri. Mõningail andmeil suunati sinna ka osa 10. PV salgast isikkoosseisust. Kokku koondati formeeritavatesse diviisidesse üle 15 000 piirivalvuri, keda kasutati Moskva kaitseks. Часовые ..., с. 122; Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 413.

²⁸² Vastavalt mobilisatsiooniplaanile tuli NKVD operatiivvägede 22. motolaskurdiviisi moodustada 1., 3. ja 5. motolaskurpolgust. Tulenevalt sõja algul kujunenud operatiivolukorrast ei olnud diviisi formeerimine nimetatud üksustest võimalik. Seetõttu liitis 5. motolaskurpolgu ülem rj. polkovnik Andrei Golovko 22. motolaskurdiviisi koosseisu NKVD raudteevaljevägede 83. polgu, 5. motolaskurpolgu ja NKVD 155. konvoipataljoni ning Riia töölispatjaljonid. Hiljem täiendati diviisi väiksemate üksustega. Органы ... II, 1, dok. nr. 463.

juulil Looderinde ülema poolt uueks diviisiülemaks. 8. PV salk eesotsas uueks ülemaks määratud senise staabiülema rj. kapten Konstantin Šiškoviga jätkas kolmeroodulise laskurpataljonina tegutsemist Läänemaal.²⁸³ 16. laskurdiviisi 249. laskurpolgu alluvuses osales salk Märjamaa - Lihula piirkonnas toimunud lahingutes. Seoses NKVD Balti PV ringkonna staabi ümberpaiknemisega Pihkvasse anti salk juuli lõpus PBL operatiivalluvusse.²⁸⁴

6. PV salga koondumine lükati edasi kuni Punaarmee üksuste taandumiseni rannikuribasse, Põhja-Eesti saartelt toodi piirivalvurid 25. juunil mandrile. Kuni Põhjarinde tagalavalve ülema alluvusse minekuni 1. juulil jätkas 6. PV salk senist teenistust piiril, korra hoidmist salga territooriumil ja lähiümbruses. Juuli algul moodustati salga staabi juurde Rakveresse koondatud piirivalvuritest “ratsahävitusalk” ehk ratsaeskadron. Salk koosnes kolmest rühmast, igas ca 30 meest. Salga ülesandeks oli Rakvere linna julgestamine, võitlus metsavendade ja parašütistidega. Rakveres viibides sõitis salk linna julgestamiseks öösiti 10-15 km raadiuses hobustel ümber linna, üksikuid väljasõite tehti ka päeval. 21. juulil suunati 129-meheline ratsaeskadron lahingülesannet täitma Narva jõe äärde Dolgaja-Niiva piirkonda. Pärast kolmepäevast lahingutegevust liikus salk tagasi Rakverre.²⁸⁵

Juulis-augustis 1941 muutus elu Tallinnas ning NKVD üksuste tegevus muutus järjest aktiivsemaks seoses rinde lähenemisega. Major G. Simmo on elu-olu Tallinnas sel ajal kirjeldanud järgmiselt: “Elu linnas tardus rinde lähenemisega päevpäevalt. Öösel oli liiklemise keeld kella 6-21.²⁸⁶ Kontroll tänaval oli sagedane. Kõigil pidid olema isikutunnistused sisseregistreerimise märkusega. 9. aug. keelati ära jalgratastel liiklemine väljaspool linnapiire.”²⁸⁷

1941. aasta juuli esimesel poolel muutus Tallinn ülejäänud Eestist praktiliselt eraldatuks. Linn oli mitmesuguste tagalavalve üksuste poolt sisuliselt sissepiiratud²⁸⁸, linna sisse - välja liikumine nii raudtee kui maantee kaudu toimus vaid erilubade

²⁸³ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 413; Головки, А. Op. cit., с. 28-38.

²⁸⁴ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 413; Никифоров, А. Op. cit., с. 172-180.

²⁸⁵ Sealsamas, dok. nr. 240, 403; Органы ... II. 1, с. 297; Sortside saladused IX, lk. 41-46; Eesti rahvas ..., dok. nr. 67; Чугунов, А. 1989, с. 211-212.

²⁸⁶ Tõenäoliselt on autor silmas pidanud ajavahemikku 21.00 - 06.00.

²⁸⁷ ERA R-358-1-15, l 63.

²⁸⁸ Tiit Noormets on 1941. aastal toimunud mobilisatsioone kirjeldades märkinud, et väljapääs Tallinnast oli “punaväe valve all”. Tegemist on mõnevõrra ebaõnnestunud väljendiga, kuna Tallinna eraldamisel rakendati valdavalt tagalavalveüksusi. Noormets, T. Mobilisatsioon ..., lk. 27-51.

alusel.²⁸⁹ Erinevalt juuniküüditamiste ajal miilitsate poolt oskamatult teostatud teede sulgemisest²⁹⁰ oli olukord tunduvalt tõsisemalt NKVD kontrolli alla võetud. Kogu Tallinna välispiir oli jagatud vastutusaladeks ehk kaitselõikudeks ja kinnistatud üksustele. Iga üksus teostas oma vastutusalas alalist patrullimist, dokumentide ja pimendamise kontrolli, haaranguid ja läbiotsimisi. Läbi otsiti muuhulgas ka suuremaid tänavaid ja väljakuid ümbritsevate majade pööningud ning katusealused, mis viitab otseselt hirmule täpsuslaskurite ees. Teedele olid paigaldatud alaliselt mehitatud valvepostid, kus kontrolliti dokumente. Kui mõni üksus sai korralduse tegutseda Tallinnast väljaspool, anti vastutusala üle naaberüksustele. Selline olukord kestis Tallinnas 28. augustini.²⁹¹

Sarnast, kuid tunduvalt laiaulatuslikumat süsteemset julgeolekumeetmete rakendamist võime jälgida Leningradis juba linna sissepiiramise eel 1941. aasta juunis – juulis. Leningradis loodi linna sisemise kaitse juhatus, millele allusid NKVD PV ja siseväed, viis tööliste laskurbrigaadi, tuletõrje, miilits ja ka mitmed regulaarüksused.²⁹²

NKVD raudteevalve vägede 2. diviisi 109. polk formeeriti 1941. aasta 1. juulil Eestis.²⁹³ Polk paiknes 16-60 meheliste väikeste garnisonidena laiali kogu Eesti territooriumil, staap aga Tallinnas. 2. juuli seisuga oli polgu isikkoosseis relvastuse²⁹⁴ ja laskemoonaga täielikult varustatud. Vastavalt Looderinde juhataja korraldusele pidi polk valve alla võtma strateegiliselt tähtsad raudteehitised. Ülesande täitmiseks anti polgule juurde 1800 punaarmeelast ja valvatavatel objektidel mitmesuguste tööde teostamiseks pool roodu sapööre.²⁹⁵ Viimaste ülesandeks oli nähtavasti mõningate kaitserajatiste ehitamine ja objektide ettevalmistamine hävitamiseks. Poola sõjakäigu eel 17. septembril 1939 viidi NKVD raudteevalve väed seitsmes ringkonnas

²⁸⁹ Soom, A. Sissepiiratud Tallinnas suvel 1941. - Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. VI köide, Stockholm 1958, lk. 46-52.

²⁹⁰ Leithammel, E. 1941. a. suvel Mahtra rabas. - Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. V köide, Stockholm 1957, lk. 42-48.

²⁹¹ Eesti rahvas ..., dok. nr. 107; Sortside saladused XI, lk. 90, 133, 150-151, 161.

²⁹² Пантелеев, Ю. О некоторых вопросах участия флота в обороне Ленинграда (1941-1942 гг.). - Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне 1941-1945. Статьи и очерки. Москва 1981, с. 31-48; Филатов, В. Ленинградская милиция в период обороны города (1941-1944 гг.). Москва, 1965, с. 12-14.

²⁹³ Polgu suurus ja ülema nimi autorile teadmata.

²⁹⁴ Kas ja millist soomustehnikat polk kasutas, on autorile teadmata.

²⁹⁵ Внутренние войска ... 1975, dok. nr. 7, 8, 57; Органы ... II, 1, dok. nr. 390.

sõjaolukorda “raudtee katkestusteta töö tagamiseks”.²⁹⁶ Tõenäoliselt anti sama korraldus 1941. aasta suvel ka Eestis paiknenud raudteevalve vägede üksustele.

Polgu esimene kuupäevaliselt fikseeritud kokkupuude vaenlasega leidis aset 29. juuni õhtul 3 km kaugusel Petserist, kui polgu allüksus ajas taga kolme diversanti. 6. juulil saadeti Tartu piirkonnas paiknenud 3. roodu ühest garnisonist välja kaheksameheline grupp kohalike komsomolitegelaste poolt avastatud metsavendade grupi hävitamiseks. Toimunud kokkupõrkes sai üks metsavend surma ja üks võeti vangi.²⁹⁷ Pärnus paiknenud 2. roodu kaks garnisoni koos staabiga jätsid 8. juulil õhkimata silla Pärnu jõel ja tekitasid Tallinnas tõelise paanika teatega sakslaste suurtest üksustest. Erinevate allikate andmetel teatati 1000-mehelisest mootorratturite salgast ja suurtest bandedest või suurekoosseisulisest vaenlase meredessantist, kes Pärnu sisse piiras. Suurem osa 2. roodust põgenes Pärnust, kohalejäänud hävitati lahingus. Vastavalt 8. armee ülema korraldusele paiknes 109. polgu staap 8. juulil Tallinnast ümber Tapale, jättes ühe roodu Tallinna garnisoni ülema operatiivalluvusse.²⁹⁸ 10. juuliks olid maha võetud ja Tapale koondatud kõik 109. polgu garnisonid Riia lahest kuni Tallinnani.²⁹⁹

Läti territooriumil tegutsenud PV salgad olid lahingutes kaotanud osa isikkoosseisust ja taandusid Eestisse kahe suurema koondüksusena. NKVD Valgevene PV ringkonna 105. ja 106. PV salga ning Riia kontroll-läbilaske punkti isikkoosseis või õigemini nende jäänused koondusid Valmierasse. Nimetatud üksuste baasil formeeriti 2. juulil senise 105. PV salga ülema rj. alampolkovnik Leonid Golovkini juhtimisel 1. tõkestuspataljon. 3. juulil taandus 1. tõkestuspataljon koos 8. armeelega Eestisse. Tapale baseerunud koondüksus läks Põhjarinde tagalavalve ülema käsutusse.³⁰⁰ Võimalik, et just 1. tõkestuspataljoni piirivalvureid nimetati kohalike poolt “Tapa operatiivgrupiks” ja kes alates 4. juulist ümbruskonnas aktiivselt tegutsesid.³⁰¹

²⁹⁶ Мельтюхов, М. 2004, с. 214.

²⁹⁷ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 247.

²⁹⁸ Hiljem Narva suunale taandunud polgu allüksuste loetelust puudub 1. rood. Võimalik, et just nimetatud allüksus jäeti Tallinna garnisoni ülema käsutusse.

²⁹⁹ Внутренние войска ... 1975, dok. nr. 7, 8, 57; Органы ... II. 1, dok. nr. 390; Peetre, A. Op. cit., lk. 7-12.

³⁰⁰ Пограничные войска ... 1968, dok. nr. 216; Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 403; Краснознаменный... 1988, с. 73; Терещенко, В. Op. cit., с. 520.

³⁰¹ Sortside saladused IX, lk. 74; Eesti rahva ... 1995, lk. 354, 424.

Lahingutes mõnevõrra vähem kaotusi kandnud 12. PV salga isikkoosseisust moodustati 2. tõkestuspataljon. Võimalik, et pataljon taandus juba juuni viimastel päevadel Tallinnasse, kus sellega liideti ka Tallinna piiripunkti isikkoosseis. Mõningatel andmetel osales 2. tõkestuspataljon Tallinna lahingutes.³⁰²

NSV Liidu endisele piirile Eestiga loodud tõkestustsooni PV salkade tegevus Eesti territooriumil on jälgitav vaid üksikute episoodidena. Juuli algul tegutsesid Leningradi PV ringkonna 9. (Pihkva) PV salga piirivalvurid mitmel korral Tartumaal. Operatiivgrupe Eesti NSV piiriäärsetesse rajoonidesse vaenlase parašütistide – dessantlaste otsimiseks ja hävitamiseks olla välja saadetud iga päev. Nii näiteks toimus 4. juulil mootorpaatidel üle Peipsi sõitnud piirivalvuritel mitu tõsist kokkupõrget Tartumaa metsavendadega.³⁰³ Samal kuupäeval sai 9. PV salk korralduse lõpetada tõkestusülesande täitmine ja koonduda Pihkvasse.³⁰⁴

Eesti territooriumil toimuvasse sekkusid ka need NKVD üksused, mille vastutusala laienes Narva jõe idakaldale. 25. juunist ulatus Narva jõe idakalale NKVD operatiivvägede 21. motolaskurdiviisi 35. motolaskurpolgu ja NKVD Peterhofi poliit-sõjakooli vastutusala.³⁰⁵ Võimalik, et Virumaal tegutses ka NKVD 15. motolaskurpolk.³⁰⁶

Sõja algul paisati Eesti - Läti vahelisel piirilõigul tegutsenud Läti PV lõunapoole ja kontrolli endise piiri üle jäid teostama endised Eesti Vabariigi piirivalvurid. Juuli algul taandusid mõningad Läti piirivalvurite grupid Eestisse ja tegutsesid Pärnu suunal. Suurima formeeringuna on nimetatud Läti PV ülema major³⁰⁷ O. Krastõni juhtud roodu, mis viidi hiljem 2. Läti laskurpolgu koosseisu.³⁰⁸ Eesti piirivalvest liitus olemasolevatel andmetel suurem osa metsavendadega ning tegutses aktiivselt Lõuna- ja Lääne Eestis.³⁰⁹

³⁰² Пограничные войска ... 1968, dok. nr. 216; Setškin, G. Op. cit., lk. 68-72.

³⁰³ ERA R-358-1-17, l 67; Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 246, 254; Lindmäe, H. Suvesõda Tartumaal 1941, Tartu 1999, lk. 133-134; Sortside saladused VI, lk. 107.

³⁰⁴ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 403.

³⁰⁵ Внутренние войска ... 1975, dok. nr. 52.

³⁰⁶ Чугунов, А. 1989, с. 212.

³⁰⁷ Kas tegu oli rj. või Punaarmee auastmega on teadmata.

³⁰⁸ Краснознаменный... 1988, с. 32, 88-89; Laasi, E. Kuulipildurite tuleristsed. - Suure võitluse algus. 1965, lk. 73-79.

³⁰⁹ ERA R-358-1-19, l 30-31; Raid, V. Op. cit., lk. 133-155; Noormets, T. Eesti piirivalve ... 1997 nr.VI, lk. 40-43.

NKVD üksused said täiendust Lätist Eestisse taandunud mitmesuguste erineva suurusega relvastatud formeeringute ning gruppide isikkoosseisu baasil moodustatud üksustest. Formeeriti ka kaks laskurpolku, mis anti 8. armee koosseisu.³¹⁰

2.6.2. NKVD hävituspataljonide tegevus

Hävituspataljonide tegevus muutus oluliselt seoses nende üleviimisega kasarmuolukorda alates 1. juulist 1941. Sisuliselt tähendas see hävituspataljonidest kaadriüksuste formeerimist, mis oma struktuurilt sarnanesid Punaarmee pataljonidele. Lisaks laskurroodudele oli ette nähtud pataljonides tagala formeerimine (side, transport, toitlustus ja meditsiinitoetus) ning julgeoleku esindatus. Teiste toetusüksuste ja relvaliikide kasutamist polnud algselt ette nähtud, kuid erandina võib nende teket mõningate hävituspataljonide juures täheldada.

Vaatamata sarnasustele kaadriüksustega oli kontroll kaadri üle nõrk ja võimaldas pataljonide isikkoosseisul näiteks vahetada üksust.³¹¹ Sellele aitas kindlasti kaasa formeerimisprotsessi venimine ja eespool mainitud asjaolu, et sisuliselt ei saa me rääkida hävituspataljonide tsentraliseeritud ja süsteemsest juhtimisest 1941. a juuli keskpaigani.

Nagu juba mainitud, andis hävituspataljonide operatiivgrupi staabiülem major Luskatov 3. juulil välja salajase käskkirja, millega viidi kõigis operatiivgrupile alluvates formeeringutes sisse informatsiooni kodeerimine sidepidamisel.³¹² Kodeerimise sisseviimise eesmärgina on nimetatud konspiratsiooni. Tõenäoliselt laiendati hävituspataljonide operatiivgrupile seni NKVD PV vägedes sidepidamisel kasutatud kooditabelit, lisades sellele vaid konkreetsed hävituspataljonidele kinnistatud neljakohalised tähtede-numbrite kombinatsioonid. Näib, et hävituspataljonides omasid ligipääsu koodile vaid piirivalvuritest pataljoniülemad,

³¹⁰ Грива, Ж. На подступах к Таллину. - На правый бой, на смертный бой. Сборник воспоминаний и документов о вооруженной борьбе латышского народа против фашистских захватчиков. Том I. Июнь 1941 года - декабрь 1943 года. Рига 1968, с. 45-61; Neiburgs, U. Läti hävituspataljonid Eestis 1941. aasta suvel. - 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi - kindral Laidoneri Muuseumi Aastaraamat. 6/2006, lk. 135-156.

³¹¹ Sortside saladusi I, lk. 16.

³¹² Eesti rahva ... 1995, lk. 531-532.

nagu see oli Pärnu hävituspataljonis ning dešifreerimisoskuste nappus komplitseeris veelgi pataljonide tegutsemist.³¹³

Hävituspataljonide muutmisest kaadriüksustele sarnasteks formeeringuteks annab märku ka rj. major Luskatovi 3. juulil antud korraldus “sõjalise tegevuse päeviku” ehk lahingutegevuse päeviku sisseseadmisest ja ettekannete nummerdamisest. Kahjuks ei ole ühegi hävituspataljoni lahingutegevuse päevikut tänaseni uurijateni jõudnud ja me ei saa süstemaatiliselt käsitleda hävituspataljonide tegevust.

³¹³ Sortside saladused IV, lk. 8.

III. PUNAARMEE EESTI GRUPEERINGU TAGALAVALVE KORRALDUS AJAVAHEMIKUS 15.07.-22.07.1941

3.1. 8. armee taandumine Eestisse ja tagalavalve ümberkorraldamine

Eelmises peatükis käsitles ilmnes, et Nõukogude Liidu juhtkond hakkas rakendama meetmeid riigikorra tugevdamiseks ja Punaarmee tagala julgestamiseks sõjategevuse esimestest päevadest alates. Selleks nähti ette NKVD üksuste kasutamist Punaarmee lähitagala julgestamiseks ning hävituspataljonide formeerimist täiendava meetmena.

Saksa armeedegrupi Nord pealetung sundis 8. armee 1941.a juuli alguseks taanduma Eesti territooriumile ning tõi Saksa väed juba teisel nädalal peale sõja algust Eesti piirile. Niisuguse sündmuste arenguga kaasnes paanikaga piirnev kiirustamine ja käigult otsuste langetamine ning see seletab mitmeid tagalavalvega seotud probleeme, mis eelmises peatükis esile toodi. Saksa pealetungi edukus soodustas olukorra destabiliseerumist Eestis, millega kaasnes relvastatud tegevuse aktiveerumine nii Punaarmee üksuste kui ka nõukogude võimuasutuste vastu.

8. armee allüksused puutusid metsavendadega kokku juba Eestisse taandumisel, Kambja lähiste paiknenud staap aga 6. juulil. Suure-Kambja ja Prangli metsa asunud punaarmeelased olid tapnud kaks kohalikku elanikku ning seepeale ründasid neid metsavennad oma 3 vintpüssiga. Järgnesid haarangud ümbruskonnas.³¹⁴

Võimalik, et 5. juulil Tartumaal Rõngu vallas Puka - Palupera vahel toimunud diversiooniakt raudteel³¹⁵ ja vahetu kogemus Kambja lähistel ajendasid kindralleitnant F. Ivanovi samal päeval 8. armeele antud lahingkäsus lisama korraldust 11. laskurdiviisile: "Kõige armutumalt puhastada armee tagalarajoon bandiidi- ja diversioonigruppidest."³¹⁶

11. laskurdiviisile ettenähtud uus paiknemisala Põltsamaa piirkonnas viitab otseselt siiski vaid 8. armee staabi tulevase asukoha julgestamisele põhja- ja lõunasuunal. Armee tagalarajooni puhastamise all on aga tõenäoliselt silmas peetud vaid armee lähitagala, mitte aga kogu Eesti territooriumi puhastamist.

³¹⁴ ERA R-358-1-17, l 77.

³¹⁵ Sealsamas, l. 53.

³¹⁶ Eesti rahvas ..., dok. nr. 42.

Vastavalt 8. armee ülema lahingkäsule nr. 10 sai NKVD 22. motolaskurdiviisi ülem rj. polkovnik Andrei Golovko 9. juulil korralduse kaitselõik rindel 11. laskurdiviisile üle anda, allutada endale kõik hävituspataljonid ja asuda rinde lähitagala ning taandumisteede puhastamisele vaenulikest elementidest.³¹⁷

Nagu näeme, polnud veel 9. juuliks 8. armee alluvusse koondunud ühtegi tagalavalveüksust, ka tagalavalve juhtimisstruktuuri ei eksisteerinud. Milliseid samme astus Golovko tagalavalve organiseerimiseks, ei selgu tema memuaaridest ega ka NKVD 22. motolaskurdiviisi lahingutegevuse kirjeldusest. Võimalik, et ta ei jõudnudki seoses Viljandi ümbruses puhkenud lahingutega 8. armee tagalavalve julgestamisega tegeleda. 12. juulil määrati rj. polkovnik Golovko aga Looderinde tagalavalve ülema abiks ja ta andis diviisi juhtimise üle.³¹⁸

13. juulil toimus Smolnõis Loodesuuna ülemjuhataja marssal Kliment Vorošilovi nõupidamine Põhjarinde juhtkonnaga, kus arutati 8. armee edasist tegevust. Kuna 8. armee oli tekkinud operatiivolukorras täielikult ära lõigatud Looderinde vägedest ja tegutses sisuliselt iseseisvalt, siis oli päevakorral 8. armee allutamine kas PBL ülemale või Põhjarinde ülemale. Samal päeval antud Loodesuuna ülemjuhataja direktiiviga viidi 8. armee alates 14.07.1941 Põhjarinde koosseisu ja Põhjarindel lasus vastutus Eesti territooriumi kaitsmise eest.³¹⁹ Selle hilinenud sammuga likvideeriti eelmises peatükis (vt pt 2. 3.) näidatud vastuolud Eesti territooriumil tegutsevate üksuste senises alluvuses. Esmakordselt tekkis reaalne võimalus rinde ja tagalavalve kui terviku juhtimiseks.

8. armee sõjanõukogu otsuse kohaselt määrati tõenäoliselt 14. juulil³²⁰ senine 1. tõkestussalga ülem rj. alampolkovnik Leonid Golovkin 8. armee juhataja abiks tagalavalve alal ehk tagalavalve ülemaks. Talle püstitatud laiem ülesanne või kaugem eesmärk oli "likvideerida banditism ja ära hoida diversiooniaktid 8. armee tagalas ning puhastada see kontrrevolutsioonilisest elemendist".³²¹ Kuna esitatud sõnastuses

³¹⁷ Боевой приказ командующего войсками 8-й армии № 10 от 9. июля 1941 г. на оборону рубежа по рекам Навэсте, Эма-Йыги. - Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 34. Москва 1958, с. 228-229. <http://docs.vif2.ru/sbd/SBDv23.pdf> (07.12.2008)

³¹⁸ Головкин, А. Ор. cit., с. 28-38; Органы ... II. 1, dok. nr. 463.

³¹⁹ Попов М. М. (командующий Ленинградским военным округом, Северным фронтом, Ленинградским фронтом). - Оборона Ленинграда 1941 - 1944. Воспоминания и дневники участников. Ленинград 1968, с. 29-74; Волковский, Н. Петербургский, Петроградский, Ленинградский военный округ 1864 - 1999. Санкт-Петербург 1999, с. 315-316.

³²⁰ Golovkini ainuke teadaolev käskkirj pärineb 15. juulist, kuid selle koostamiseks vajaliku informatsiooni kogumisele kulunud aega arvestades võis määramine toimuda hiljemalt 14. juulil 1941.

³²¹ Eesti rahvas ..., dok. nr. 58. Vt. LISA 5.

on tegemist vägagi mahuka ülesandega, siis realistlikum oluks oodata eelkõige ja peamiselt rinde lähitagala ning ühenduste puhastamist vaenulikest elementidest, et tagada 8. armee tegevusvabadus ja varustamine vajalikuga. Viis päeva varem - 09.07.1941 - oli just selline ülesanne püstitatud rj. polkovnik Andrei Golovkole.³²² Rj. alampolkovnik Golovkin ise alustas 8. armee tagalavalve tegevuse tõhustamist tagalavalve hindamisest talle püstitatud ülesande kogu ulatusest lähtudes (vt pt 3.2.).

Püstitatud ülesande täitmiseks allutati Golovkinile kõik 8. armee tagalas tegutsenud NKVD väed, linnade komandanditeenistused ja hävituspataljonid ehk teisisõnu kõik rinde tagalat julgestavad kaadriüksused ja nende poolt või kaasabil tagalavalveks moodustatud formeeringud.³²³

1. tõkestuspataljoni koosseisus oli Tapale koondatud kahe PV salga ja ühe piiripunkti juhtivkoosseis, neile lisandus NKVD raudteevalve vägede 2. diviisi 109. polgu staap. Seega koondus 10. juuliks Tapale piisav hulk juhtivkaadrit sisuliselt Põhjarinde Eesti grupeeringu tagalavalve tegevust juhtiva organi loomiseks. Ka asendi ja kommunikatsioonivõrgu poolest oli kujunenud olukorras raske leida sobivamat paika tagalavalve staabile kui seda oli Tapa linn, kuhu Golovkin oma staabi sisse seadis.³²⁴ Tagalavalve staabi asukoha valikul oli kahtlemata oluliseks kriteeriumiks ka 8. armee staabi paiknemine alates 8. juulist 13 km kaugusel Tapalt.³²⁵

Käesoleva punkti lõpetuseks võib öelda, et 1941.a juuli keskel NSV Liidu relvajõudude tagala julgestamist Eesti territooriumil suunanud isikute ring järgmine:

- Põhjarinde tagalavalve ülem, rj. kindralleitnant Grigori Stepanov;
- Põhjarinde 3. osakonna ülem, 3. järgu komissar Pavel Kuprin;
- 8. armee tagalavalve ülem, rj. alampolkovnik Leonid Golovkin;
- 8. armee 3. osakonna ülem³²⁶;
- PBL 3. osakonna ülem, diviisikomissar Aleksei Lebedev;

³²² Боевой приказ командующего войсками 8-й армии № 10 от 9 июля 1941 г. на оборону рубежа по рекам Навэсте, Эма-Йыги. - Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 34. Москва 1958, с. 228-229. <http://docs.vif2.ru/sbd/SBDv23.pdf> (07.12.2008)

³²³ Eesti rahvas ..., dok. nr. 58. Vt. LISA 5.

³²⁴ Golovkini käskkirjas antud telefoninumbri ja sõjaeelse telefoniraamatu kohaselt (01.02.40 seisuga) paiknes staap Tapa Linna Algkooli ruumides, aadressil Kooli 13.

³²⁵ Оперативная сводка штаба Северо-Западного фронта № 21/оп к 10 часам 9 июля 1941 г. о боевых действиях войск фронта в ночь на 9 июля 1941 г.; Боевой приказ командующего войсками 8-й армии № 10 от 9 июля 1941 г. на оборону рубежа по рекам Навэсте, Эма-Йыги. - Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 34. Москва 1958, с. 168-169, 228-229. <http://docs.vif2.ru/sbd/SBDv23.pdf> (07.12.2008)

³²⁶ Nimi autorile teadmata.

- Balti piirkonna rannakaitse staabi 3. osakonna ülem, vanem-poliitjuht Mihhail Pavlovski;
- ENSV hävituspataljonide operatiivgrupi ülem rj. alampolkovnik Grigori Okojev.

3.2. 8. armee tagalavalve ülema hinnang senisele tegevusele

Tutvunud armee tagalas tegutsenud ja nüüd talle allutatud üksuste senise tegevusega, andis rj. alampolkovnik Golovkin sellele 15. juulil oma käskkirjas suhteliselt karmi hinnangu.³²⁷ Ta leidis, et vaatamata tehtud suurele tööle metsavendade ja diversantide hävitamisel, ei saavutatud efektiivseid tagajärgi. Põhjuseks loetles ta hulga puudusi ja tegematajätmissi:

1. Üksuste tegutsemine iseseisvalt ehk tegevuse koordineerimatus:
 - kohati tegutsesid NKVD ja hävituspataljonide üksused omaette, lahus armeele püstitatud ülesannete täitmisest;
 - hävituspataljonide tegevus kontsentreeriti mõningail juhtudel hoopis teisejärgulistele suundadele, mis ei langenud kokku armee ülesannetega.
2. Metsavendi otsiti ja püüti hävitada tagantjärele alles siis kui need olid juba võimuesindajaid rünnanud:
 - ilmnes vähene aktiivsus metsavendade rühmituste otsimisel;
 - esines vähest nõudlikkust NKVD kohalike organite suhtes, kes olid kohustatud oma agentuuri kaudu kindlaks tegema metsavendade salkade formeerimise kohad ja edastama andmed nendest sõjaväe juhtkonnale vastumeetmete rakendamiseks;
 - hävituspataljonide operatiivgrupi ehk staabi ja NKVD väeosade staapide töö oli loid;
 - esines konkreetsete piirkondade metsavendadest puhastamise planeerimata jätmist nimetatud staapide poolt ning tegelemist ainult jooksvate asjadega.
3. Ennetava ja selgitava agitatsiooni vähesus elanikkonna hulgas:
 - mõningane osa elanikkonnast on ära hirmutatud ja varjab end metsas.

³²⁷ Eesti rahvas ..., dok. nr. 58; Vt. LISA 5.

Eeltoodust lähtuvalt püstitas Golovkin tagalavalve üksustele ka ülesanded.³²⁸ 17. juuliks said NKVD 6. PV salga ülem ja 109. raudteepolgu komandör ning hävituspataljonide operatiivgrupi ülem korralduse esitada konkreetsed tegevusplaani metsavendade hävitamiseks neile määratud vastutusalades:

1. NKVD 6. PV salga ülemal 22 km sügavuses piirivööndis Eesti põhjarannikul;
2. NKVD raudteevalve vägede 2. diviisi 109. polgu komandöri 7 km laiustes vööndites mõlemal pool valvatavaid objekte (raudteed), kusjuures otsingud tuli organiseerida ja läbi viia koos nendes piirkondades paiknevate hävituspataljonidega;
3. hävituspataljonide operatiivgrupi ülemal kogu ülejäänud territooriumi kohta, esmajärjekorras sõjalise tähtsusega objektide piirkonnas.

Järgnesid suunised langevarjurite avastamise korraldamiseks ja koostöö tihendamiseks NKVD kohalike organitega.

Eraldi esiletoomist väärib korraldus moodustada igas hävituspataljonis sidespetsialistide grupp. Nende gruppide ülesannetena on nimetatud rikutud side taastamist ja raadiosaatjate ning -segajate otsimist, aga ka vaenulike elementide signalisatsiooni jälgimist pataljonide paiknemispiirkondades ja suurtes komandopunktides. Seega käsitles Golovkin metsavendade ja väheste diversantide tegevust lahendamist vajava probleemina ning püstitas hävituspataljonidele vastavad ülesanded.³²⁹

Uuendusena hävituspataljonide senisele tegevusele nõudis Golovkin kogu operatiivtegevuse ühendamist massilise agitatsiooni- ja selgitustöö ehk positiivse propagandakampaaniaga. Selleks tuli operatsioonidele välja sõites kasutada kohalikku punaaktiivi. Loetletud ülesannete täitmisega seotud tegevusest nõudis tagalavalve ülem ettekannet igal hommikul kella 10.00-ks.

Golovkini poolt tagalavalveüksustele püstitatud ülesanded eeldasid aktiivsemat tegevust, metsavendade rünnakute ennetamiseks efektiivsete meetodite rakendamist ning initsiatiivi haaramist tegevuses metsavendade ja diversantide vastu.

³²⁸ Nõukogude perioodil püüti eestikeelses kirjasõnas vältida igasuguseid seoseid hävituspataljonide ja NKVD vahel. Seetõttu kirjeldati nii hävituspataljone kui ka "Eesti NSV Hävituspataljonide Staapi" iseseisvatena, "kes alates 15. juulist kooskõlastas oma töö 8. armee tagala ülema polkovnik L.Golovkiniga." Vt. Kiljako, D. Op. cit., lk. 5-35.

³²⁹ Metsavendade tegevusest vaenlase sidekommunikatsioonide häirimisel vt.: Punga, O. Mõtteid aastatel 1940 - 1941 tegutsenud metsavendadest. IV. - Kaitse Kodu!, 2001 nr.4, lk. 17-19.

3.3. Muudatused tagalavalve jõududes ja tegevuses

Rinde stabiliseerumisel Pärnu - Emajõe joonel 1941.a juuli keskpaigas tekkis sõjategevuses Eesti territooriumil operatiivpaus. See võimaldas tagalavalvet reformida ja tekitada justkui kolmevööndiline rinne, kus rindeüksuste ja NKVD kaadriüksuste vahel moodustasid hävituspataljonid ja väiksemad kohalikud formeeringud omapärase puhvertsooni. Puhvertsoonis paiknevatele üksustele määrati tegevuspiirkonnad ja püstitati konkreetsed ülesanded, millest olulisimaks oli rinde lähitagala julgestamine. Rinde sellise ülesehituse juures oli loodud süsteem, kus NKVD kaadriüksused olid viimaseks filtriks, mis pidas kinni nii rindelt kui puhvertsoonist tagalasse suunduvad desertöörid ja põgenikud.³³⁰

Mõningad hävituspataljonid või nende osad viidi armee hõrenenud isikkoosseisu täienduseks rindele, mõned suunati puhvertsoonist rindele vastavalt vajadusele. Osa hävituspataljone jagati väiksemateks motoriseeritud salkadeks ja tegutsesid laiali maakondades.³³¹

Käskkirjast 8. armee tagalavalve üksustele näib, et alampolkovnik Golovkini käsutuses olevad jõud tunduvad ülesannetega võrreldes suhteliselt väikesed olevat, kuid see on petlik. Muudatused tagalas tegutsevates jõududes olid toimunud eelkõige hävituspataljonide osas. Võrreldes olukorda juuni lõpus ja juuli keskel 1941 näeme, et Lõuna-Eestist põhja poole taandunud ning juurde moodustatud üksuste arvel oli hävituspataljonide arv Kesk- ja Põhja-Eestis tunduvalt suurenenud.

Seni oli hävituspataljonide tegevuse juhtimine seisnenud peamiselt nende suunamises erinevates piirkondades juba toimunud rünnakute tagajärgede likvideerimisele ning kohati ka nõukogude võimu taastamisele. Sellise juhtimise tagajärjel ei paiknenud hävituspataljonid mitte oma maakonnas või vastutusallas, vaid sõitsid ringi ja püüdsid võimalusel toimunud rünnakute sooritajaid leida. Algselt olid hävituspataljonid transpordiga suhteliselt hästi varustatud ja sageli sõideti suurte vahemaade teha kohalikele võimuesindajaile appi. Nii tegutses Tallinnas formeeritud parteilaste erigrupp Saaremaal, Kuressaare hävituspataljon Pärnumaal, Pärnu

³³⁰ Vaatamata mõningatele sarnasustele ei saa siinkohal teha järeldust, et tegemist oli sügavalt ešeloneeritud rindegaga.

³³¹ Paul, I. Rahvaväe võitlustee. - Suure võitluse algus. Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest. Koost. K. Mang ja A. Pähklimägi. Tallinn 1965, lk. 58-67; Sortside saladused II, lk. 53, 63, 70; Paavle, I., Kaasik, P. Op. cit., p. 469-487.

hävituspataljon Rakke piirkonnas, Tallinna miilitsad Kiviõlis, Paide hävituspataljon Väandras, Tallinna miilitsa 14. jaoskonna jälitusgrupp Vaivara ümbruses.³³² Enamasti jõuti siiski kohale hilinemisega³³³ ja orienteerumata kohalikes oludes ning maastikul, ei suudetud metsavendade tegevust oluliselt mõjutada. Siinkohal tuleb arvestada ka asjaoluga, et mobiilsete sidevahendite puudumine ei võimaldanud väljasõidul viibivaid hävituspataljone operatsiooni käigus juhtida ja seega efektiivselt metsavendade vastu tegutseda.

Kui juuni lõpus - juuli algul liikusid hävituspataljonid suhteliselt palju ja sageli ka naabermaakondades, siis alates juuli keskpaigast võib täheldada senise küllaltki aktiivse liikumise vaibumist ning üksuste muutumist üha paiksemateks. Hävituspataljonide koondumine piiratud territooriumile vähendas nendevaheliste katmata alade mõõtmeid. Lisades sellele ka hävituspataljonidele kogunenud lahingukogemuse, võib väita, et niisugune olukord vähendas märgatavalt metsavendade tegevusvabadust.

Muutuse hävituspataljonide tegevuses põhjustasid ühest küljest konkreetsemate ülesannete püstitamine 8. armee tagalavalve ülema poolt, teisalt aga tehnikast ja logistikast tulenevad põhjused. Tehnilisteks põhjusteks olid nii liiklusvahendite väljalangemine metsavendade tegevuse tagajärjel kui ka kütusenappus. Ajavahemikus 15. juulist - 1. augustini kütuse juurdevedu katkes ja kasutada saadi vaid olemas olnud varusid.³³⁴

Täiendava kohustusena tegelesid hävituspataljonid mobilisatsioonist kõrvalehoidvate noorte püüdmisega. Ehkki kutsealuseid püüti haarangutel varemgi, tehti see näiteks juuli teisel poolel Kohtla-Järvel tegutsenud hävituspataljonile kõrvalülesandeks. Albert Koppeli andmetel lasti relvaga kättesaadud kutsealused haarangutel kaasaskäinud piirivalvurite poolt kohapeal maha.³³⁵

³³² Sortside saladused VII, lk. 111; Sortside saladused VIII, lk. 16, 50, 65-66; Sortside saladused X, lk. 43, 110 - 112, 196; Sortside saladused XII, lk. 98.

³³³ Sortside saladused IX, lk. 217.

³³⁴ Куркоткин, С. Оп. cit., с. 173.

³³⁵ "Sortside saladused X, lk. 107.

Kas piirivalvurite rakendamine kirjeldatud rollis viitab kohtuvälisele terrorile³³⁶ või toimus see NKVD vägede sõjatribunali³³⁷ otsuste elluviimise sildi all, vajab täiendavat uurimist. PV salgad ja muud NKVD üksused represseerisid ka iseseisvalt piiritsooni või valveobjektide läheduses kinni võetud kahtlaseks peetud isikuid ning selle põhjendamiseks võeti hiljem kohalikult prokurörit lihtsalt sanktsioon.³³⁸ Tegemist oli 1934. aastal alanud ja 1940. aastate teisel poolel väljakujunenud NKVD organite tegutsemisega näiliselt seaduste raames.³³⁹

Näib, et suureks probleemiks oli tagalavalve ülemale hävituspataljonide operatiivgrupile allutatud mitmesuguste formeeringute tegevuse määratlemine ja suunamine. Tegemist polnud ju ei armee ega ka sisevägede kaadriüksustega. Nende suurus, relvastus, isikkoosseisu väljaõpe ja distsipliin varieerusid. Lisaks hävituspataljonide erinevale lahinguvõimekusele eksisteerisid jätkuvalt ka tõsised probleemid nende alluvuse ja juhtimise osas. Nimetatud probleemidele ja nende mõjule viitab juuli lõpus hävituspataljonide operatiivgrupi ülemaks määratud rj. kapten Mihhail Pasternaki³⁴⁰ käskkiri 29. juulist:

“Viimasel ajal on sagenenud juhtumid, et hävituspataljonide komandörid on täitnud mitmesuguseid käske ja korraldusi, mis on antud komandöride poolt, kellel ei ole otsest ja vahetut suhet pataljonidega, nagu laskurpolkude ja laskurdiviiside komandörid, NKVD ja NKGB maakondlikud komiteed ja osakonnad, samuti 8. armee tagala staap.³⁴¹

³³⁶ Noormets, T. Mobilisatsioon ..., lk. 27-51.

³³⁷ Rahuajal kuulusid õppekogunemistele kutsutud kutsealuste süüteod läbivaatamisele Punaarmee ja Sõjamerelaevastiku sõjatribunalides, kuid alates 24.06.1941 kuulusid nimetatud sõjatribunalides läbivaatamisele ka süüdistused kodumaa reetmises, spionaažis, terroriaktides ja diversioonides. Alates 27.06.1941 kuulusid aga kõik külaaktiivi vastu suunatud terroriaktid, süütamised ja terrorismile õhutamine NKVD vägede sõjatribunalide jurisdiktsiooni alla. Об изменении подсудности военных трибуналов. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1940 г. - Советская прокуратура в важнейших документах. Москва 1956, с. 440-441; Приказ Народного комиссара юстиции Союза ССР и Прокурора Союза ССР от 27 июня 1941 г. № 102/58., Приказ Народного комиссара юстиции Союза ССР и Прокурора Союза ССР от 27 июня 1941 г. № 104/64. - Советская прокуратура. Сборник документов. Москва 1981, с. 124-125.

³³⁸ Sortside saladused XII, lk. 27.

³³⁹ Ohman, V. Op. cit., lk. 46; Колпакиди, А. Серяков, М. Op. cit., с. 396.

³⁴⁰ Millal Pasternak Eesti hävituspataljonide operatiivgrupi ülemaks määrati on ebaselge. Fakt, et sõja eel Balti PV ringkonna füüsilise ettevalmistuse ülema kohta täitnud rj. kapten määrati operatiivgrupi ülemaks, viitab kas selle muutumisele vähemoluliseks või kõrgema auastmega julgeolekuohvitseride puudumisele. Vaatamata Pasternaki tegevuse kajastamisele paljudes nõukogude perioodil ilmunud 1941. aasta sündmusi kirjeldanud trükistes, ei ole tema tegevusest operatiivgrupi ülemana midagi teada. Tänapäevastest väljaannetest on see fakt tema eluloost välja jäetud. Vt.: Краснознаменный... 1988, с. 318-323; Пограничная служба России: Энциклопедия. Биографии. Сост. Симаков, Г. и др. Москва 2008, с. 427-428.

³⁴¹ Tõenäoliselt on siinkohal silmas peetud 8. armee tagalavalve staapi.

Kõik see desorganiseerib hävituspataljonide tööd ja takistab nende otsuste ülesannete täitmist, võitlust banditismi ja dessantidega.

Seepärast tuleb edaspidi täita ainult neid korraldusi, mis on antud minu või hävituspataljonide staabi komissari sms. Feodor Oki poolt.”³⁴²

Ainus teadaolev kohtumine hävituspataljonide juhtivkoosseisu ja 8. armee tagalavalve juhtkonna vahel näib olevat toimunud 1941. aasta juulis Tapal: “juulis toimus Tapa linna piirkonnas Operatiivgrupi komissari F. Okki juhtimisel hävituspataljonide ülemate ja komissaride nõupidamine, kus töötati välja vabariigi erinevates piirkondades moodustatud hävituspataljonide tegevuse taktika.”³⁴³ Ainsal teadaoleval fotol sellelt ürituselt on aga lisaks hävituspataljonide juhtivkoosseisule kesksel kohal rj. alampolkovnik Golovkin. Mis oli selle kohtumise eesmärgiks ja mida arutati, on teadmata.

Kokkuvõtteks võib öelda, et 8. armee tagalavalvele allutatud üksustele vastutusalade määramist, üksuste staapidele konkreetsete ülesannete püstitamist ehk töölerakendamist ning keskse juhtimise tekkimist tuleb kindlasti pidada toimunud muudatustest olulisimaks. Sisuliselt oli tegemist kardinaalsete muudatustega nii üksuste juhtimises kui ka mõlema suure väekoondise tagalavalve suunitluses. Golovkini käskkirjas on Eesti territooriumi käsitletud mitte enam kui 8. armee või PBL-i huvisfääri, vaid kui tervikuna julgestatavat territooriumi. Seega võib Golovkini poolt astunud samme õigustatult nimetada tagalavalve reformiks või veelgi täpsemini - tagalavalve metoodiliseks ja süstemaatiliseks töölerakendamiseks (meenutagem siinkohal, et sõja algusest oli möödunud vähem kui kuu aega).

Pole kahtlustki, et 1941. aasta juuli algul rindel tekkinud operatiivpaus mõjus tagalavalveüksustele juba iseenesest positiivselt, andes aega struktuuride loomiseks ja korrastamiseks, side loomiseks, üksuste ümberformeerimisteks ja täiendamiseks isikkoosseisu ning relvastusega.

Vaatamata banditismi ehk metsavendadega võitlevate jõudude koondamisele rj. alampolkovnik Golovkini alluvusse, jäi vähemalt kaks sama ülesande täitmisega tegelevat struktuuri väljapoole tema võimupiire. Nendeks olid juba eespool käsitlemist leidnud PBL ja 8. armee 3. osakonnad, mis allusid käsuliini mööda otse Põhjarinde 3. osakonna ülemale. See oli ka põhjuseks, miks Golovkin oma esimeses

³⁴² Eesti rahva ... 1995, lk. 543.

³⁴³ Краснознаменный... 1988, с. 86-87.

käskkirjas tagalavalve ülemana³⁴⁴ ei püstitanud nendele struktuuridele mingeid ülesandeid. Erinev alluvusvahekord ei takistanud neid sisulist koostööd tegemast, kuid kindlasti ei soodustanud jõudude ühtset ja koordineeritud juhtimist. Alljärgnevalt vaadeldaksegi eriosakondadega toimunud muutusi ja nende ülesandeid tagalavalve teostamisel.

³⁴⁴ Eesti rahvas ..., dok. nr. 58. Vt. LISA 5.

3.4. Eriosakondade tegevus.

8. armee tagalavalve ülema juhtimisel toimuvale lisandusid peagi ka kõrgemal tasandil tehtud muudatused. Vastavalt NSV Liidu Riigikaitse Komitee 17. juuli otsusele muudeti kaitse rahvakomissariaadi kolmanda valitsuse organid nii tegevarmees kui ka sõjaväeringkondades³⁴⁵ NKVD eriosakondadeks, kolmas valitsuse aga NKVD eriosakondade valitsuseks. Eriosakondade valitsuse ja eriosakondade peaülesandena määratleti otsustav võitlus spionaaži ja reeturlusega Punaarmee üksustes ning desertööriluse likvideerimist rinde lähitagalas. Püstitatud ülesannete täitmiseks anti eriosakondadele õigus desertööride arresterimiseks ja vajaduse korral ka nende kohapeal mahalaskmiseks. NKVD sai ülesande eraldada eriosakondade käsutusse vajalikud üksused operatiivvägedest. Ka tagalavalve ülemaid kohustati eriosakondi igati aitama ja nendega alalist otsesidet omama.³⁴⁶

18. juulil andis siseasjade rahvakomissar ja riikliku julgeoleku peakomissar Lavrenti Beria omakorda välja direktiivi nr. 169 "Eriosakondade ülesannetest".³⁴⁷ Direktiivis korrati ja täpsustati eelpool loetletud ülesandeid, lisades spioonide, reeturite ja desertööriluse kõrvale ka diversandid, paanika- ning segadusetekitajad. Samas rõhutati ülesannete täitmiseks eriosakondadele antud suuri õigusi ja eriosakondade ülisuurt vastutust ning nõuti senise töökorralduse viivitamatut muutmist uuest olukorrast lähtuvalt. Eriosakondadele püstitatud ülesannete täitmisele tuli allutada kogu nende tegevus nii rindel kui ka tagalas.

19.07.1941 andis Beria välja käskkirja formeerida NKVD vägede üksused eriosakondade juures.³⁴⁸ Käskkirjas määrati moodustatavate üksuste suuruseks:

- rinnete eriosakondade juures - üksikud laskurpataljonid;
- armeede eriosakondade juures - üksikud laskurroodud;
- diviiside ja korpuste eriosakondade juures - üksikud laskurrühmad.

Komplekteerida tuli need üksused rinnete tagalavalve ülemate alluvuses olevate NKVD vägede isikkoosseisuga, kasutades parimat kontrollitud kaaderkoosseisu.

³⁴⁵ Nõukogude perioodil levis eksitav informatsioon, nagu oleks ka Sõja - Merelaevastiku Rahvakomissariaadi kolmanda valitsuse organid 17. juuli otsusega muudetud NKVD eriosakondadeks. Долгополов, Ю. Война без линии фронта. Москва 1981, с. 117.

³⁴⁶ Органы ... II. 1, dok. nr. 411.

³⁴⁷ Sealsamas, dok. nr. 416.

³⁴⁸ Sealsamas, dok. nr. 427.

Põhjarindel määrati nende üksuste loomise eest vastutavateks rinde tagalavalve ülem rj. kindralleitnant Grigori Stepanov ja rinde eriosakonna ülem 3 järgu komissar Pavel Kuprin.

Üksuste komplekteerimine ja nende üleandmine eriosakondade ülemate alluvusse tuli lõpetada 25.07.1941, kuid juba 24. juulil edastas Põhjarinde eriosakonna ülem rinde sõjanõukogule eriteate bandiitlike grupeerivate likvideerimisest Eesti territooriumil.³⁴⁹ Kuprini ettekandes kajastub 8. armee tagalas ajavahemikus 16. - 20 juulini toimunu, mil eriosakonnad tegutsesid veel kui 3. osakonnad. On ilmselge, et Kuprin kasutas ettekandes osakonna uut nimetust, esitades eriosakonna operatiivtegevusena osakonna alluvusse antud formeeringute varasemat tegevust. Samas võimaldab ettekandes nimetatud 106. PV salga komandandirühma ülema teenistuskäik³⁵⁰ jälgida muudatusi Eestisse taandunud formeeringutes. Selgub, et 8. armee eriosakonna juures tegutses laskurrood, mis komplekteeriti senise 1. tõkestuspataljoni baasil.

Kahjuks on allikad eriosakonna üksuste tegutsemise osas ääretult kidakeelsed. Tegutsemispiirkondadena on nimetatud Järva-Jaani, Rakke, Vohnja, Paide ja Kärü ümbrust. Teada on vaid, et 8. armee eriosakonna üksuste tegevuse tagajärjel võeti kinni või langes ajavahemikus 16.-20. juulini üle 20 metsavenna või nende toetaja, neist üks naine. Arreteeriti ka 14 rindelt deserteerinud punaväelast.³⁵¹ Mõningail andmeil tegutsesid just 1. tõkestuspataljoni koosseisus Eestisse taandunud piirivalvurid 1941. aasta juulis viie ööpäeva jooksul Peipsi piirkonnas ja seejärel osaleti vaenlase õhudessandi likvideerimisel.³⁵² Ka Vasknarva ja Narva vahelise kaitselõigu esimeste mehitajatena on märgitud 1. tõkestuspataljoni.³⁵³ Võimalik, et 8. armee eriosakonna üksused osalesid ka luure-diversioonigrupi ERNA likvideerimiseks korraldatud operatsioonis.

Erinevalt tegevarmeest ja sõjaväeringkondadest eksisteerisid kolmandad osakonnad mereväes kuni 10.01.1942.³⁵⁴

³⁴⁹ Органы ... II. 1, dok. nr. 446.

³⁵⁰ Sealsamas, dok. nr. 446, viide 3.

³⁵¹ Sealsamas, dok. nr. 446.

³⁵² Кисловский, Ю. От первого дня до последнего. За строкой боевого донесения и сообщения Совинформбюро. Москва 1998, с. 203-204.

³⁵³ Гранкман, Н. На Нарвском перешейке. - Таллин в огне. 1971, с. 212-220.

³⁵⁴ Органы ... III. 1, dok. nr. 775.

Ülalmainitud Beria direktiivi 18. juulist 1941 nr. 169 täideti ka PBL 3. osakonnas, mille alluvuses moodustati juulis motoriseeritud manööverrood. Selle formeeringu ülesandeks oli peamiselt maanteedel rünnakuid sooritanud metsavendadele kiirete vastulöökide andmine. Lisaks autotranspordile varustati manööverrood 3. osakonna tellimusel Tallinna ettevõtetes valmistatud ja täielikult relvastatud kahe soomusautoga.³⁵⁵ Mahakantud miiniristleja soomusplaatidega kaetud soomusautode “Orkaan” ja “Torm” liikumiskiirus oli väike ning nende relvastuseks olid kergekuulipildujad.³⁵⁶ Teistel andmetel ehitasid ka kursandid ühe suurtükiveoki ümber seitsmemehelise meeskonnaga soomukiks.³⁵⁷

8. armee eriosakonna ja PBL 3. osakonna alluvuses loodud formeeringuid omavahel kõrvutades näeme, et esimene kasutas ära kogunud professionaalseid piirivalvureid, teine aga peamiselt eriväljaõppeta kursante.

Võrreldes eriosakondade juures loodud üksusi teiste tagalavalveüksustega, on aga olulisimaks erinevuseks esimeste õigus inimesi kohapeal maha lasta. Kõik teised tagalavalveüksused vajasis selleks vähemalt formaalselt sõjatribunali otsust.³⁵⁸

3.5. Tagalavalve üksuste taktika ja meetodid

Sõja algul puudus Punaarmee tagalat julgestanud üksustel informatsioon oma vastasest, esialgu isegi ei usutud metsavendade eksisteerimisse.³⁵⁹

Tulenevalt metsavendade organiseerimatusest, erinevast relvastatusest, sooritatud rünnakute erinevast organiseeritusest ja paljudest muudest faktoritest oli tagalavalve üksustel äärmiselt keeruline mõista vastase olemust, määratleda tema jõude, tegelikke eesmärke ja mis kõige olulisem - kujundada oma taktikat. Keeruliseks muutis toimunud lahingkontaktide analüüsimise koguneva informatsiooni eripalgelisus: poolvaled, desinformatsioon, kuulujutud ja väljamõeldised olid segamini tõese informatsiooniga. ЕКР Järvamaa komitee I sekretär Eduard Säremat

³⁵⁵ Органы ... II. 2, dok. nr. 727.

³⁵⁶ Островский, А. Не просто слова ... - Чекисты Балтики. Сост. А. Островский. Ленинград 1984, с. 188-211.

³⁵⁷ Высшее Военно - Морское ... 1951, с. 88.

³⁵⁸ Плеханов, А. Оперативные заслоны особых отделов и заградительные отряды войск НКВД в первые месяцы Великой Отечественной войны. - Российские спецслужбы: история и современность. Материалы Исторических чтений на Лубянке 1997-2000 гг. Москва 2003, с. 222-225.

³⁵⁹ Sortside saladused IX, lk. 20.

on märkinud, et varjatud kujul esines banditismi rohkesti. “Konkreetseid andmeid tema kohta saadi märksa vähem.”³⁶⁰

Metsavendade näol oli tagalavalvel tegemist ebamäärase vastasega, kelle tegevuses olid valdavad partisanisõja meetodid: valikuline rünnakute sooritamine, otseste kokkupõrgete vältimine tugevamate sõjaväeüksustega ja diversioonitegevuse vaheldumine üldvägede lahinguliste elementidega. Metsavendadele tagas tihti edu nende ettevalmistuste (sh. liikumise ja rünnaku lähtepositsioonidele koondumise) varjatus ning samas ka formeeringute ebapüsivus. Metsavennad suutsid enamasti hoida oma tegevusplaane n.ö. enda teada, visuaalselt oli nende äraarvamine võimatu ja õhuluure oli suvel võimetu neid avastama. Võitlust sellise vastasega liigitatakse ka tänapäeval maavägede kõige keerukamate lahingülesannete hulka.³⁶¹

1941. aasta suvel rakendati tegevarmee tagala julgestamisel Eesti territooriumil väga erineva võimekusega formeeringuid, mis hoolimata sarnase taktika rakendamisest jõudsid erinevate tulemusteni.

Tagalavalve ja eriti NKVD üksuste poolt rakendatud taktika ja operatiivtegevuse põhjalikku käsitlemist rakendab ühest küljest asjaolu, et publitseeritud dokumentidest on operatiivtegevust käsitlevad osad välja jäetud.³⁶² Teisalt pärineb aga lõviosa mälestustes esitatud kirjeldustest reavõitlejatelt, kellel enamasti puudus ülevaade kõrgema juhtkonna kavatsustest ja nende realiseerumisest. Sellele vaatamata on erinevate allikate kõrvutamisel võimalik välja tuua tagalavalve üksuste tegevuses järgmisi meetmeid:

1. mitmesuguste valitsusasutuste, tööstusobjektide, kommunikatsioonide, juhtimispunktide, tagalabaaside valve ja kaitse;
2. kontrollpostide ja valvesalkade (garnisonide) paigaldamine teedele;
3. patrullteenistus asulates ja linnades, teedel ja raudteel;
4. transpordi julgestamine saatemeeskondadega;
5. luure ja reidide (patrullide) korraldamine;
6. maastiku läbikammimine;
7. metsavendade salkade blokeerimine ja sissepiiramine maastikul ning asulates;

³⁶⁰ Sortside saladused VIII, lk. 14.

³⁶¹ Кормильцев, Н. Сухопутные войска в системе военной безопасности России. - Военная мысль, 2004 № 1, с. 5-13.

³⁶² Kuna sarnast taktikat kasutatakse tänaseni, siis kuulub see tõenäoliselt salastatud informatsiooni hulka. Näiteks Poola kampaania kohta vt.: Органы ... I. 1, dok. nr. 33, lk. 81 märkus 1.

8. võitlus varitsustega;
9. varitsuste korraldamine.

Toonastes sündmustes osalenute kirjeldustes on ülaltoodud meetmetest punktid 5. – 7. enamasti esitatud ühise nimetusega haarang, kuid tänapäeval käsitletakse neid sõjaliselt erinevate tegevustena.

Vaatamata haarangute või maastiku läbikammimiste suurele osakaalule Punaarmee tagalavalveüksuste tegevuses, saavutati edu vaid küllalt piiratud arvul juhtudel.³⁶³ Õnnestunud operatsioonide kirjeldustest selgub, et edu saavutati kui:

- varasema luure või agentuurandmete põhjal oli teada metsavendade täpne asukoht;³⁶⁴
- metsavendade otsimiseks kasutati koeri;³⁶⁵
- tegemist oli metsavendade endi lohakusega jälgede peitmisel;³⁶⁶
- kohaliku elanikkonna mõjutamisel erinevate meetoditega saavutati nende abivalmidus.³⁶⁷

Tagalavalve üksused tegutsesid enamasti iseseisvalt, harva ka kahest - kolmest üksusest moodustatud grupina. Vaid ühel juhul koondati tagalavalveüksused suurema, luure-diversioonigrupi ERNA likvideerimiseks korraldatud operatsiooni läbiviimiseks.

³⁶³ ERA R-358-1-24, l 42-43; Sortside saladused IX, lk. 216-217; Sortside saladused XI, lk. 21-22.

³⁶⁴ Sortside saladused X, lk. 25-26; 81-82.

³⁶⁵ Sortside saladused IX, lk. 130, 132.

³⁶⁶ Sortside saladused II, lk. 57; Sortside saladused X, lk. 130, 217.

³⁶⁷ Sortside saladused XI, lk. 33-34.

IV NSV LIIDU RELVAJÕUDUDE EESTI GRUPEERINGU TAGALAVALVE LAGUNEMINE

4.1. Punaarmee Eesti grupeeringu tükeldamine

Eelmises peatükis nimetatud operatiivpaus Nõukogude-Saksa rindel Eesti territooriumil ja koos sellega Punaarmee tagalavalve süstemaatilisemaks ja meetoodilisemaks muutunud tegevus ei kestnud kaua. 22.07.1941 alustasid Saksa üksused Põltsamaa lähistelt pealetungi, mille käigus nad tungisid üle Jõgeva Mustvee lähistele ja piirasid sisse suure osa Emajõe joonel kaitsel olnud Punaarmee grupeeringust. 29.07.1941 algas sama operatsiooni teine etapp, mille tulemusena Saksa väed jõudsid 07.08.1941 välja Soome lahe lõunakaldale Kunda lähedal. Eestis tegutsenud Punaarmee grupeering sisuliselt poolitati ja vastupanu osutades taandusid selle osad Kirde-Eestist üle Narva jõe ning Põhja-Eestis Tallinna suunas.³⁶⁸ Sellega olid Eestis paiknenud Nõukogude üksused tükeldatud kolmeks:

1. piiramisrõngas Emajõest põhjapool viibivad üksused,
2. Saksa vägedest läänes (Tallinna lähistel ja Tallinnas) paiknenud üksused ja
3. Saksa vägedest idapool paiknevad üksused.

Piiramisrõngasse jäid 8. armee mitme laskurdiviisi üksused koos suurema osa Tartu, Tartumaa, Võru, Petseri, Valga ning ühe Läti hävituspataljoniga. Nõukogudeaegsetes trükistes on hinnatud piiramisrõngasse jäänute hulka suurusjärgus “kuni tuhat” meest³⁶⁹, kuid see on kaheldava väärtusega väide. Selle vastu kõneleb fakt, et ainuüksi Omakaitse võttis vangi või hävitas 9292 “punaväelast ja punategelast”.³⁷⁰ Kui palju neid aga sissepiiramise käigus hukkus või piiramisrõngast välja pääses, on teadmata.

Piiramisrõngasse jäänud tagalavalveüksuste isikkoosseis võis olla kuni 3000-4000 meest ja 8. armee tagalavalve sai aga kahekordselt ränga hoobi, sest vähemalt kuue hävituspataljoni suurtele kaotustele ja hajutamisele lisaks oldi sunnitud peaaegu olematuks muutunud eesliini tugevdama tagalavalve arvelt. Sakslaste hõredast rindest läbipääsenute hulk võis ulatuda hinnanguliselt 1000-1500 meheni ja piiramisrõngast

³⁶⁸ Любовец, И. Оп. cit., с. 65-75.

³⁶⁹ Purge, S. Karmidel aastatel. Nõukogude Eestist evakueerunud Suure Isamaasõja tagalas 1941-1944. Tallinn 1965, lk. 17.

³⁷⁰ ERA R-358-1-17, 1 149.

pääsenud hävituspataljonlaste arv võis olla isegi suurem välja murdnud punaarmee laste arvust, sest kohalikke looduslikke iseärasusi ning geograafiat tundmata oli viimastel tunduvalt raskem õiget liikumissuunda valida.

Piiramisrõngast välja murdnud salgad ja grupid koondati formeeringutesse, mis moodustasidki uue eesliini. Nii näiteks moodustus 24.-25. juulil Lohususse taandunud gruppidest ligi 500-meheline uus hävituspataljon, mis asus Lohusuu piirkonnas positsioonidele.³⁷¹ Siinkohal oleks ehk isegi õigem öelda, et uus rindejoon tekkis seal, kus vastloodud üksused positsioonidele asusid.

Suurtest kaotustest hoolimata ei lõpetanud sakslaste läbimurre Mustveesse ega ka piiramisrõnga moodustumine Punaarmee tagalavalve tegevust Eestis. Eksisteerivad üksused, mis olid jäänud väljapoole otsese lahingutegevuse piirkonda, tegutsesid endiselt.

7. augustil edukalt lõppenud Kunda läbimurde käigus andsid Saksa väed löögi mitmele seni vaid metsavendadega kokku puutunud NKVD kaadriüksusele ja 8. armee tagalavalve aktiivsus langes tunduvalt. Rindes tekkinud aukude likvideerimiseks kasutas Punaarmee väejuhatuse üha rohkem tagalavalve üksusi ja eelmises peatükis mainitud kolmevööndiline rinne kuivas kokku harjumuspärasemaks rindeks ja tagalaks.

Olemasolevate allikate baasil pole võimalik täpselt jälgida seni Tapal paiknenud 8. armee tagalavalve ülema staabi edasist tegevust. Võib oletada, et 3. augustil Vohnja vallamaja ja telefoniliinid hõivanud ning ümbruskonna rinde osaks kuulutanud “piirivalve staap” oli tegelikult peamiselt piirivalvuritest koosnev 8. armee tagalavalve staap.³⁷² 8. augustil said Oru lossi koondunud hävituspataljonide jäänused samas asulas paiknenud tagalavalve ülemalt korralduse liikuda Narva.³⁷³

Imselt Saksa pealetungile järgnenud Punaarmee taandumise korrastamiseks ja organiseeritud läbiviimiseks andis 8. armee juhataja 11.08.1941 välja salajase käskkirja nr. 043, mis oli täielikult pühendatud puudustele üksuste ja armee tagala töös ning nende kõrvaldamisele. Tagalateenistuste kõrval püstitati selles ülesanne ka

³⁷¹ Sortside saladused V, lk. 379-380.

³⁷² Sortside saladused IX, lk. 78-79.

³⁷³ Sortside saladused VIII, lk. 26.

tagalavalve ülemale: paigutada olulisematele teedele kontrollpunktid ettenähtud dokumentideta tagalasse suunduvate autode kinnipidamiseks.³⁷⁴

Kontrollpunktide paigutamine teedele oli Punaarmee tagalavalve äraproovitud meetod korra loomiseks tagalas, mis tagas ühelt poolt julgeoleku teedel ja teiselt poolt vähendas tuntavalt metsavendade tegevusvabadust. Nii on leidnud äramärkimist Emajõe joonel paiknenud rinde tagalas tegutsenud kontrollpunktid³⁷⁵ ning ka Läänemaal oli metsavendade tegutsemine augusti esimesel poolel pärsitud “tugeva valve tõttu teedel”.³⁷⁶ Veel 6. augustil kontrolliti marsruudil Rakvere – Kohtla-Järve sõitnute “tunnistusi ja läbisõidulubasid” sildadel.³⁷⁷

Saksa vägede 7. augusti läbimurdele järgnenud perioodil pole siiski vaatamata arvukatele Narva suunas taandunud inimeste kirjeldustele seni õnnestunud tuvastada, kuivõrd täideti taandumise ajal 8. armee juhataja korraldust kontrollida liiklust teedel. Üks võimalik seletus niisuguste pealtnägijate tunnistuste puudumisele põhineb sellel, et tõenäoliselt polnud autode lauskontrollimist lihtsalt füüsiliselt võimalik teostada Narva maakitsuse kahe peamise maantee piiratud läbilaskevõime tõttu, mis ei suutnud taanduvate vägede massi piisava kiirusega läbi lasta.³⁷⁸

4.2. Tagalavalve suuremate üksuste tegevus taandumisel Eestist

7. augustil pöördus PBL sõjanõukogu Loodesuuna ülemjuhataja marssal Vorošilovi poole laevastiku peabaasi maismaapoolse kaitse küsimuses. 8. armee juhtkonna katsed taastada terviklik rindejoon ebaõnnestusid ning 14. augustil allutas Vorošilov Tallinna suunal taandunud 8. armee väeosad PBL ülemale.³⁷⁹ Seega koondus ka kõigi Tallinna suunal taandunud tagalavalve üksuste juhtimine admiral Vladimir Tributsi ja PBL sõjanõukogu kätte. Laevastiku sõjanõukogu korraldusel

³⁷⁴ Приказ войскам 8-й армии № 043 от 11 августа 1941 г. О недостатках в работе войскового и армейского тыла и мерах по их устранению. - Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 23. Москва 1954, с. 69-71. <http://docs.vif2.ru/sbd/SBDv23.pdf> (07.12.2008)

³⁷⁵ Sortside saladused VII, lk. 26-27.

³⁷⁶ ERA R-358-1-3, l 3.

³⁷⁷ Sortside saladused IX, lk. 237.

³⁷⁸ Sortside saladused V, lk. 303.

³⁷⁹ Гринкевич, В. Савченко, В. Краснознаменный Балтийский флот в обороне Прибалтики. - Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне 1941-1945. Статьи и очерки. Москва 1981, с. 65-74.

likvideeriti Tallinna piirkonda koondunud hävituspataljonid ja nende isikkoosseisust formeeriti laskurpolk.³⁸⁰

Põhja-Eesti rannikul paiknenud 6. PV salk poolitati sakslaste pealetungi käigus. Sakslaste läbimurdest läänepoole jäänud grupp piirivalvureid taandus 9.-10. augustil Käsmust läänesuunas üle Loksa koos sealse kordoniga Tallinnasse ilma sakslastega kohtumata.³⁸¹ Suure tõenäosusega olid just Käsmust ja Loksalt taandunud piirivalvurid need, kellega (nimetades neid “6. piirivalvesalga 2. komandantuuri”) täiendati Jägala jõe idakaldal kaitsele asunud NKVD 22. motolaskurdiviisi.³⁸² Viimase koosseisus osales 6. PV salga isikkoosseis ka kaitse lahingutes Tallinna lähistel. Sakslaste läbimurdest samuti lääne poole jäänud 6. PV salga 3. komandantuur eesotsas rj. kapten Bobkoviga sai aga salga staabist korralduse lahinguga Narva suunas läbi murda. Mõningate kaotuste hinnaga õnnestus 3. komandantuuri isikkoosseisul ühineda salgaga.³⁸³

8. PV salk omas tähtsat rolli Rapla vallutamisel 10. augustil, hiljem tegutseti Tallinnas idasuunal. Tallinna kaitse lahingute käigus ei jõudnud mereteed mööda evakueeruda 8. PV salga 1. rood, ülejäänud sõdisid peale evakueerimist edasi Leningradis.³⁸⁴ 1. rood aga liikus rj. kapten Šarapovi juhtimisel jala Leningradi suunas. Üle rindejoone või partisanideni jõudis vaid 6 meest.³⁸⁵ Mõningail andmeil taandus osa Läänemaal tegutsenud piirivalvureid ka üle Paldiski Osmussaarele.³⁸⁶

PBL 3. osakonna tõkestussalga ülesandeks oli Tallinna kaitse lahingute ajal rindelt lahkunud võitlejate ja taganevate üksuste rindele tagasi suunamine, kohati oli salk ka eesliinil. Lahingute ja evakueerimise käigus kaotas tõkestussalk enam kui 60% isikkoosseisust ning peaaegu kogu juhtivkoosseisu.³⁸⁷

8. armee 10. laskurkorpuse eriosakond kaotas Tallinna lahingutes samuti üle poole isikkoosseisust.³⁸⁸

³⁸⁰ Eesti rahvas ..., dok. nr. 107.

³⁸¹ Sortside saladused IX, lk. 118-119.

³⁸² Органы ... II. 2, dok. nr. 544.

³⁸³ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 251. A. Nikiforovi andmetel jäid salga staap, tagalateenistused, 1. ja 2. komandantuuri isikkoosseis sakslaste läbimurdest idapoole, 3., 4. ning 5. komandantuuri isikkoosseis aga läänepoole. Vt. Никифоров, А. Оп. cit., с. 172-180.

³⁸⁴ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 252, 395, 413; Краснознаменный... 1988, с. 75-79.

³⁸⁵ Никифоров, А. Оп. cit., с. 172-180; Lehekülgi ЕКР ... 1982, lk. 137; Чугунов, А. 1989, с. 211.

³⁸⁶ Sortside saladused XII, lk. 33.

³⁸⁷ Органы ... II. 2, dok. nr. 727.

³⁸⁸ Остряков, С. Военные чекисты. Москва 1979, с. 232.

Saksa läbimurdest idapoolle jäänud üksused liikusid üle Narva idasuunas. Nii taandus 6. PV salga ratsasalk 6. augustil Rakverest Arkna ja Põdruse kaudu Kundasse. 7. augustil liikumist jätkanud ratsanikud jõudsid õhtuks Viru-Nigulasse. Edasi liiguti Toilasse, kus peatuti 11. augustini. Sel ajal teostati haaranguid Jõhvist lõunasse jäävates külades ja metsades. Koos salga staabiga taanduti Pühajõelt edasi Narva-Jõesuusse.³⁸⁹ Rakvere linnas paiknenud 6. PV salga staap taandus koos kogu juhtkonnaga marsruudil Kunda - Toila - Narva-Jõesuu. Neli päeva peatuti Narva-Jõesuu Kuursaali aias ja sel ajal osales salk lahingutegevuses Narva-Jõesuu lähistel, 16. augustil taanduti pikki merekallast Eesti territooriumilt. Algselt salga koosseisus olnud 1167 mehest jõudis Eesti piirile vaid ligi pool.³⁹⁰

Rinde lähenedes asus NKVD raudteevalve vägede 2. diviisi 109. polk Tapa linna kaitsel, 220 meheline koondsalk osales lahingutes Tamsalu lähistel. Koos 11. laskurdiviisiga taandusid 109. polgu staap, 2., 3., 4. ja tagavararoodud ning spetsiaalkomandod 17. augustil peale Narva sildade õhkimist Eestist välja Luuga jõe kaitseliinile. Vastavalt 8. armee ülema korraldusele paiknes 109. polgu staap 8. juulil Tallinnast ümber Tapale, jättes ühe roodu Tallinna garnisoni ülema operatiivalluvusse. Narva suunale taandunud polgu allüksuste loetelust puudub 1. rood, mis jäeti Tallinna.³⁹¹

NKVD raudteevalve vägede soomusrongide ja soomusvagunite tegevuse kohta 1941. aastal Eesti territooriumil andmed praktiliselt puuduvad. On teada, et NKVD raudteevalve vägede 2. diviisi koosseisus osales Leningradi kaitsel seitse soomusrongi.³⁹² Võimalik, et just selle diviisi kaks soomusrongi tegutsesid 3. – 9. augustini Kadrina ja Sonda vahelisel alal Virumaal.³⁹³ Ka juuli algul Rakveres paiknenud ja Virumaal tegutsenud soomusvagon kuulus tõenäoliselt sama diviisi koosseisu.³⁹⁴

³⁸⁹ Sortside saladused IX, lk. 43-44; Sortside saladused II, lk. 81-82.

³⁹⁰ Пограничные войска ... 1976, dok. nr. 250; Sortside saladused II, lk. 81-82; Sortside saladused IX, lk. 44.

³⁹¹ Внутренние войска ... 1975, dok. nr. 8, 57.

³⁹² Sealsamas, lk. 7.

³⁹³ ERA R-358-1-27, l 14, 27, 31-32; Sortside saladused IX, lk. 79.

³⁹⁴ Sortside saladused X, lk. 192.

Narva suunas taandunud hävituspataljonide võitlusvõimelisest isikkoosseisust formeeriti Luuga operatiivgrupi ülema kindralmajor Ivan Lazarevi korraldusel laskurpolk ja suunati rindele.³⁹⁵

Seisuga 01.04.1942 oli NKVD PV ringkondadest suurimaid kaotusi kandnud Balti PV ringkond.³⁹⁶ Kui suur osa selle isikkoosseisust langes Eesti territooriumil, on teadmata.

³⁹⁵ Sortside saladused X, lk. 12-13; Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. Москва 2005, с. 126-127.

³⁹⁶ Органы ... III. 1, с. 175.

KOKKUVÕTE

NSV Liidus 1. septembril 1939. kehtestatud üldise sõjaväekohustuse seadus määratles NKVD kuuete peavalitsusele alluvaid vägesid kui üht osa NSV Liidu relvajõududest. Eelistamine isikkoosseisuga komplekteerimisel, uusim relvastus ja varustus, erilised auastmed ning eraldi finantseerimine riigieelarvest viitavad julgeolekuvägede eeliseisundile teiste NSV Liidu relvajõudude ees.

NKVD vägede kõige lahinguvõimelisema osa moodustasid operatiiv-, PV- ja raudteevalve väed. NKVD väed ei olnud välja õpetatud lahingutegevuseks regulaarmee vastu ega ka varustatud tegutsemiseks iseseisvalt regulaarvägedena. PV vägede koosseisu kuulus 28. veebruaril 1941. aastal üle 161 000 mehe, ülejäänud julgeolekuvägedes oli seisuga 1. juuni 1941 oli 173 924 meest.

Balti riikide okupeerimisega juunis 1940 muutusid nende riikide välispiirid NSV Liidu uueks läänepiiriks, senine piir muudeti aga piiritõkketsooniks. Erinevalt Punaarmeed toodi NKVD väed Eestisse tähelepanu äratamata. Võimalik, et nad saabusid Balti riikidesse koos baasidesse paigutatud üksustega juba 1939. aastal. Läänemere ida- ja Soome lahe lõunakaldal moodustati NSV Liidu uue läänepiiri valvamiseks NKVD Balti PV ringkond staabiga Tallinnas, ringkonna ülemaks määrati rj. kindralmajor Konstantin Rakutin. Ringkonna vägede isikkoosseisu suuruseks on nimetatud 7731 meest.

Lisaks piiriga otseselt seotud struktuuridele paigutati 1940. aastal igasse Balti riiki üks NKVD PV vägede koosseisu kuulunud motolaskurpolk, mis alates 28. veebruarist 1941 allusid NKVD operatiivvägede valitsusele. Eestisse toodi ka teisi julgeolekuvägede üksusi, kuid nende hulga ja tegevuse kohta on andmed katkendlikud. Eestis paiknesid raudteevalve vägede 2. diviisi väikesed garnisonid, konvoivägedest paiknes Tallinnas 153. konvoipataljon.

Vastavalt sõjaelsele Punaarmee mobilisatsiooni kattekavale oli Eesti territoorium jagatud Leningradi ja Balti Erisõjaväeringkonna vastutusalaks. Kattekavad nägid ette Eesti territooriumil võimalikke diversiooniakte, mille toimepaneku takistamiseks planeeriti rakendada NKVD vägesid.

Alates 1941. aasta mai lõpust teostati merepiiri valvamist tugevdatud režiimil, kogu Balti PV ringkonna väed viidi kõrgendatud lahinguvalmidusse juuni algul.

Esimesed korraldused tegevarmee tagala julgestamiseks ja valvamiseks anti Balti Erisõjaväeringkonna sõjanõukogu poolt 22. juunil. NKVD väed allutati garnisoniülematele võitluseks vaenlase õhudessantide ja diversioonidega, linnades ja asulates revolutsioonilise korra hoidmine tehti ülesandeks miilitsale. Kuivõrd seda korraldust jõuti täita Eestis, on sündmuste kiire arengu tõttu ebaselge.

24. juunil 1941 püüti EK(b)P KK ja ENSV RKN määrusega luua kogu Eesti territooriumil vaenlase parašütistide ning õhudessantide vastast häire- ja hävitusteenistust. Reaalselt teenistuste moodustamiseni ei jõutud, kuid kohalikul initsiatiivil alustati mitmesuguste valve- ja kaitsesalkade moodustamist. Nõukogude aktivistide meetmeid iseloomustab püüd iseendale turvatunde loomise eesmärgil relvastada ustavamaid kohalikke tegelasi. Kaitsesalkade moodustamine ja relvastamine oli ettevalmistamata ning julgeolekuorganitega kooskõlastamata.

24. juunil 1941 kinnitas ÜK(b)P KK Poliitbüroo NSV Liidu RKN määruse, millega NKVD-le tehti ülesandeks luua hävituspataljonid õhudiversantide vastaseks võitluseks. 25. juunil täpsustas NSV Liidu siseasjade rahvakomissar Lavrenti Beria hävituspataljonide formeerimise ülesannet ja neile püstitatud ülesande täitmiseks kästi moodustada NSV Liidu NKVD staap. Eestis tuli moodustada hävituspataljonide operatiivgrupp, millele koostöös Eesti NSV siseasjade ja riikliku julgeoleku rahvakomissariaatidega pandi kohustus 24 tunni jooksul moodustada hävituspataljonid. Hävituspataljonide seotus NKVD-ga ei piirdunud ainult üksuste moodustamisega, need formeeringud olid erinevalt teistest rahva relvastamise teel loodud formeeringutest NKVD PV vägede peavalitsuse operatiivalluvuses. Hävituspataljonide loomise peaesmärk - õhudessantide ja diversantide vastane võitlus, oli aga mõnevõrra läbimõtlematult püstitatud, sest regulaarvägedega nad võidelda ei suutnud. Hävituspataljonide loomisel võidi nende põhiülesandena silmas pidada NKVD kaadriüksuste abistamist võitluses üksikute diversantide või väiksemate diversioonigruppidega. 26. juunil teatas rj. kindralmajor Rakutin hävituspataljonide operatiivgrupi moodustamisest ENSV territooriumil, kuid juba 27. juunil sõitis ta Looderinde tagalavalve ülema kohuste täitmiseks Riiga.

Sõjategevus Poolas ja Soomes oli NSV Liidu sõjalisele ja poliitilisele juhtkonnale andnud ettekujutuse rinde lähitagalas toimuvast ja ülesannetest, mis selle julgestamisel tuleb täita. Rindevägede tagala julgestamiseks ja seal kõige karmima korra kehtestamiseks loodi ÜK(b)P KK Poliitbüroo 25. juuni määrusega rinnete ja

armeede tagalavalve ülemate institutsioon. 26. juunil määrati tagalavalve ülemad kõigile tekkinud rinnetele. Põhjarinde tagalavalve ülemaks sai senine Leningradi PV ringkonna ülem rj. kindralleitnant Grigori Stepanov ja Looderindel Balti PV ringkonna ülem rj. kindralmajor Konstantin Rakutin. Määrus sisaldab korraldust anda Põhjarinde tagalavalve ülema käsutusse kõik Eesti territooriumil paiknevad PV-, operatiiv-, konvoi- ja eriti tähtsaid tööstusettevõtteid valvavad NKVD väed. Kuna operatiivgruppides ja ka laevastikes samasuguste õigustega tagalavalve ülema institutsiooni koos allutatud üksustega ei loodud, polnud ühelgi Eesti territooriumil tegutsenud armeest madalama tasemega väekoondisel, üksusel või formeeringul vähimatki alust NKVD üksuste või hävituspataljonide enda operatiivalluvusse nõudmiseks. Tekkis kummaline olukord, kus Tallinna operatiivgrupi ega ka PBL operatiivalluvuses polnud ühtegi tagalavalveüksust.

Juuli esimesel poolel tekkis tõsine segadus Eestis paiknenud tagalavalveüksuste alluvuses ning tegevuse koordineerimises. Üheaegselt juhtisid või oleksid formaalselt pidanud tagalavalveüksuste tegevust Eesti territooriumil juhtima:

1. Põhjarinde tagalavalve ülem, kellele NKVD üksused Eestis algselt allutati;
2. Looderinde tagalavalve ülemaks määratud Balti PV ringkonna ülem, kes polnud talle allunud ringkonna ega ka hävituspataljonide operatiivgrupi juhtimist üle andnud;
3. Looderinde koosseisu kuulunud ja operatiivolukorrast tingitult Eestisse taanduva 8. armee juhtkond, kellele tagalavalveüksused olid allutatud.

Ebaselgeks ongi jäänud, milliseid samme jõudis Looderinde tagalavalve ülem kindral Rakutin astuda hävituspataljonide formeerimise osas enne oma ärasõitu 27.juunil 1941. Allikate vähesusest tulenevalt on hävituspataljonide operatiivgrupi, selle staabi ja ka kogu juhtimisahela kohta teada vaid üksikuid episoode. Võimalik, et veel nädal peale hävituspataljonide loomise algust puudus hävituspataljonide operatiivgrupil ülem ja ka staap.

Segadus tagalavalveüksuste alluvuses ning tegevuse koordineerimises tulenes kahest olulisest mõjufaktorist. Rj. kindralleitnant Maslennikovi 26.06.1941 määrusega suunati Balti PV ringkonna ja samas ka Eesti NSV hävituspataljonide operatiivgrupi ülem senistest ülesannetest vabastamata Looderinde tagalavalve ülemaks. Teisalt mõjutas olukorda ka 25.06.1941 kogu Punaarmee ulatuses alanud tegevarmee tagalavalve kujunemisprotsess.

Juuni lõpus ja juuli algul tegutsenud hävituspataljonid olid n.ö. alalises formeerimisstaadiumis, kuna nende liikmed käisid kohal töö kõrvalt. Sellisel moel komplekteeritud pataljonide võime täita tagala julgestamise ülesannet oli äärmiselt madal. Oluliselt edendas hävituspataljonide tegevust ENSV RKN ja EK(b)P KK ringkirjaga 01.07.1941 teatavaks tehtud korraldus nende üleviimisest kasarmuolukorda. Selle radikaalse otsusega vabastati hävituspataljonides tegutsenud inimesed töölkäimisest, mis sisuliselt tähendas kaadriüksuste formeerimist.

Tulenevalt kaldateenistuste arvukusest ja kommunikatsioonide pikkusest, oli tagala julgestamine ning kaitse PBLi jaoks sõjaolukorras ülioluline. On alust oletada, et Eestis baseeruva PBLi tagalavalvet ja julgestamist koordineerivaks juhtorganiks muutus sõja algul diviisikomissar Aleksei Lebedevi juhitud 3. osakond. Tegevuses juhitudi ilmselt NSV Liidu kaitse rahvakomissariaadi kolmanda valitsuse ülema rj. major Anatoli Mihhejevi 27. juuni direktiivist nr. 35523. 1941. aasta juunis moodustati 3. osakonna alluvuses tõkestussalk, mis tegutses sõja algul peamiselt Tallinnas ja Harjumaal, hiljem ka Lääne- ja Pärnumaal. Sarnaselt PBL 3. osakonnale toimis oma vastutusallas Lääne-Eesti saartel ka Balti piirkonna rannakaitse staabi 3. osakond vanem-poliitjuht Mihhail Pavlovski juhtimisel, kelle alluvuses formeeriti punaväelastest hävitussalk.

PBLi peabaasi ja Balti PV ringkonna valitsuse asukohana oli Tallinnal ülejäänud Eesti linnadest hoopis erinev staatus. Tallinn oli tõenäoliselt ainus linn Eestis, kus suudeti julgeolekumeetmeid laialdaselt rakendada. Tallinn oli ülejäänud Eestist mitmesuguste tagalavalve üksuste poolt sisuliselt eraldatud, linna sisse - välja liikumine nii raudtee kui maantee kaudu toimus vaid erilubade alusel.

Vastavalt mobilisatsiooniplaanile algas 22. juunil NKVD üksuste üleandmine PBLi ja Punaarmee operatiivalluvusse. Eestis paiknenud PV salkade ümbergrupeerumine algas alles 26. juunil. 10. PV salk suunati Looderinde tagalavalve ülesandeid täitma. 8. PV salk tegeles Pärnu-, Lääne- ja Harjumaal Punaarmee tagala puhastamisega kuni ümberformeerimiseni lahingüksuseks. 6. PV salga koondumine lükati edasi Punaarmee üksuste taandumiseni rannikuribasse ja 1. juulini jätkas salk teenistust piiril.

1941. aasta 1. juulil formeeriti Eestis NKVD raudteevalve vägede 2. diviisi 109. polk, mis paiknes väikeste garnisonidena kogu Eesti territooriumil, staap aga Tallinnas. 8. juulil baseerus polgu staap vastavalt 8. armee ülema korraldusele

Tallinnast ümber Tapale, jättes ühe roodu Tallinna garnisoni ülema operatiivalluvusse. 10. juuliks olid Tapale koondatud kõik 109. polgu garnisonid Riia lahest kuni Tallinnani.

Tõkestustsooni PV salkade tegevuse Eesti territooriumil on jälgitav vaid üksikute episoodidena. Juuli algul tegutsesid Leningradi PV ringkonna 9. (Pihkva) PV salga piirivalvurid mitmel korral Tartumaal.

Hävituspataljonide tegevus muutus oluliselt seoses nende üleviimisega kasarmuolukorda, mis sisuliselt tähendas hävituspataljonidest kaadriüksuste formeerimist. 1941.a juuli keskpaigani hävituspataljonide tsentraliseeritud ja süsteemset juhtimist sisuliselt ei toimunud.

Saksa pealetungi edukus soodustas olukorra destabiliseerumist Eestis ja relvastatud vastupanuliikumise aktiveerumist. 8. armee allüksused puutusid metsavendadega kokku juba Eestisse taandumisel. 9. juulil andis 8. armee ülem NKVD 22. motolaskurdiviisi ülemale rj. polkovnik Andrei Golovkole korralduse allutada endale kõik hävituspataljonid ja asuda rinde lähitagala ning taandumisteede puhastamisele vaenulikest elementidest. Milliseid samme astus Golovko tagalavalve organiseerimiseks, pole teada. Võimalik, et ta ei jõudnudki 8. armee tagalavalve julgestamisega tegeleda. 12. juulil määrati polkovnik Golovko aga Looderinde tagalavalve ülema abiks.

Loodesuuna ülemjuhataja marssal Kliment Vorošilovi direktiiviga viidi 8. armee alates 14.07.1941 Põhjarinde koosseisu. Selle sammuga likvideeriti vastuolud Eesti territooriumil tegutsevate üksuste senises alluvuses ning esmakordselt tekkis reaalne võimalus rinde ja tagalavalve kui terviku juhtimiseks.

8. armee sõjanõukogu otsuse kohaselt määrati tõenäoliselt 14. juulil rj. alampolkovnik Leonid Golovkin 8. armee juhataja abiks tagalavalve alal ehk tagalavalve ülemaks. Talle püstitatud ülesanne oli "likvideerida banditism ja ära hoida diversiooniaktid 8. armee tagalas ning puhastada see kontrrevolutsioonilisest elemendist". Rj. alampolkovnik Golovkinile allutati kõik rinde tagalat julgestavad kaadriüksused ja nende poolt või kaasabil tagalavalveks moodustatud formeeringud.

Tagalavalve staabi asukohaks sai Tapa linn. Tutvunud talle allutatud üksuste senise tegevusega andis rj. alampolkovnik Golovkin sellele karmi hinnangu. Ta leidis, et vaatamata tehtud tööle metsavendade ja diversantide hävitamisel, ei saavutatud

efektiivseid tagajärgi. Golovkin püstitas 8. armee tagalavalve üksustele konkreetsed ülesanded ja määras vastutusala.

1941.a juuli keskel oli NSV Liidu relvajõudude tagala julgestamist Eesti territooriumil suunanud isikute ring järgmine:

- Põhjarinde tagalavalve ülem rj. kindralleitnant Grigori Stepanov;
- Põhjarinde 3. osakonna ülem, 3. järgu komissar Pavel Kuprin;
- 8. armee tagalavalve ülem, rj. alampolkovnik Leonid Golovkin;
- 8. armee 3. osakonna ülem;
- PBL 3. osakonna ülem, diviisikomissar Aleksei Lebedev;
- Balti piirkonna rannakaitse staabi 3. osakonna ülem, vanem-poliitjuht Mihhail Pavlovski;
- ENSV hävituspataljonide operatiivgrupi ülem rj. alampolkovnik Grigori Okojev.

Vaatamata banditismi ehk metsavendadega võitlevate jõudude koondamisele rj. alampolkovnik Golovkini alluvusse, jäid PBL ja 8. armee 3. osakonnad väljapoole tema võimupiire. Viimased allusid käsuliini mööda otse Põhjarinde 3. osakonna ülemale. NSV Liidu Riigikaitse Komitee 17. juuli otsusega muudeti kaitse rahvakomissariaadi kolmanda valitsuse organid nii tegevarmees kui ka sõjaväeringkondades NKVD eriosakondadeks, kolmas valitsus ise aga NKVD eriosakondade valitsuseks. Eriosakondade valitsuse ja -osakondade peaülesandena määratleti võitlus spionaaži ja reeturlusega Punaarmee üksustes ning desertööriluse likvideerimist rinde lähitagalas. Eriosakondadele anti õigus desertöörilise arreteerimiseks ja vajaduse korral ka nende kohapeal mahalaskmiseks. Siseasjade rahvakomissari ja riikliku julgeoleku peakomissari Lavrenti Beria 18. juuli direktiivis nr. 169 täpsustati eriosakondade eelpool loetletud ülesandeid, lisades spioonide, reeturite ja desertöörilise kõrvale ka diversandid, paanika- ning segadusetekitajad. 19.07.1941 andis Beria välja käskkirja formeerida NKVD vägede üksused eriosakondade juures. Põhjarindel määrati nende üksuste loomise eest vastutavateks rinde tagalavalve ülem rj. kindralleitnant Grigori Stepanov ja rinde eriosakonna ülem 3 järgu komissar Pavel Kuprin. 8. armee eriosakonna juures moodustati laskurrood, mis komplekteeriti senise 1. tõkestuspataljoni baasil. Beria direktiivi 18. juulist 1941 nr. 169 täideti ka PBL 3. osakonnas, mille alluvuses moodustati juulis motoriseeritud

manööverrood. Selle formeeringu ülesandeks oli peamiselt maanteedel rünnakuid sooritanud metsavendadele kiirete vastulöökide andmine.

Operatiivpausi Eesti territooriumil lõpetas 22.07.1941 Põltsamaa lähistelt alanud Saksa üksuste pealetung, mille käigus nad tungisid Mustveeni ja piirasid sisse suure osa Emajõe joonel kaitsel olnud Punaarmee grupeerimist. Piiramisrõnga moodustumisega sai 8. armee tagalavalve kahekordselt ränga hoobi, kuna lisaks suurtele kaotustele oldi sunnitud peaaegu olematuks muutunud eesliin moodustama tagalavalve arvelt. Suurtest kaotustest hoolimata ei lõpetanud see aga Punaarmee tagalavalve tegevust Eestis. 29.07.1941 algas sama operatsiooni teine etapp, mille tulemusena Saksa väed jõudsid 07.08.1941 välja Soome lahe lõunakaldale Kunda lähedal. Eestis tegutsenud Punaarmee grupeerimist poolitati ja vastupanu osutades taandusid selle osad Kirde-Eestist üle Narva jõe ning Põhja-Eestis Tallinna suunas. 14. augustil allutas Loodesuuna ülemjuhataja marssal Kliment Vorosilov Tallinna suunal taandunud 8. armee väeosad ja tagalavalve üksused PBL ülemale. PBL sõjanõukogu korraldusel likvideeriti Tallinna piirkonda koondunud hävituspataljonid ja nende isikkoosseisust formeeriti laskurpolk. Narva suunal taandunud hävituspataljonide võitlusvõimelisest isikkoosseisust formeeriti Luuga operatiivgrupi ülema kindralmajor Ivan Lazarevi korraldusel laskurpolk ja suunati rindele.

Olulisemad järeldused

- Tagalavalve kui erakorralistes oludes (sõda) loodud julgeolekuinstitutsioon moodustati Punaarmee tagalapiirkonna süsteemseks julgestamiseks NSV Liidu juhtkonna poolt sõja esimesel nädalal;
- Tagalavalve tegevust koordineeriti Punaarmeega alates armeeülema tasandist. Tagalavalve ülema institutsioon ei laienenud laevastikele ja armeest madalama tasemega väekoondistele;
- Tagalavalveväed kui erakorralistes oludes (sõda) loodud julgeolekuväed moodustati NKVD vägedest ja nende juurde moodustatud formeeringutest (hävituspataljonidest). NKVD väed ei olnud välja õpetatud lahingutegevuseks regulaararmee vastu ega ka varustatud tegutsemiseks iseseisvalt regulaarvägedena;
- Punaarmee tagalavalvevägede põhituumiku Eesti territooriumil moodustasid NKVD PV vägede 6. ja 8. salk ning raudteevalve vägede 2. diviisi 109. polk;

- NSV Liidu relvajõudude tagalavalve toimis küll ühtsetel alustel, kuid omas piirkondlikke iseärasusi. Eestis võib erisusteks pidada üldrahvalikku vastupanu ühest küljest, teisalt operatiivolukorrast tingitud tagalavalve alluvuse ning PBL tagala julgestamise probleemistikku;
- Juuli esimesel poolel tekkinud segaduse Eesti territooriumil tegutsenud tagalavalveüksuste alluvusest likvideeris 8. armee üleviimine Põhjarinde koosseisu 14.07.1941;
- 8. armee Sõjanõukogu otsusega määrati 8. armee tagalavalve ülemaks rj. alampolkovnik Leonid Golovkin, kellele püstitatud ülesanne või kaugem eesmärk oli “likvideerida banditism ja ära hoida diversiooniaktid 8. armee tagalas ning puhastada see kontrevolutsioonilisest elemendist”;
- 8. armee tagalavalve formeerumise käigus korrastus seni Eesti territooriumil tagalavalveks rakendatud üksuste alluvusvahekord, määratleti vastutusala ja loodi eeldused varasemast tunduvalt efektiivsemaks tegutsemise juhtimiseks;
- Golovkin käsitles Eesti territooriumi mitte kui 8. armee või PBL-i huvifääri, vaid tervikuna julgestatava territooriumina. Tema poolt astunud samme võib õigustatult nimetada tagalavalve reformiks või veelgi täpsemini - tagalavalve metoodiliseks ja süstemaatiliseks tööerakendamiseks lähtudes armee vajadustest;
- Tagalavalve suutis hajutada kohaliku elanikkonna vastupanuliikumise Punaarmeele oluliste kommunikatsioonide ja asulate piirkonnas ning takistada vastupanu organiseerumist maakondlikul ja riiklikul tasandil;
- Vaatamata püstitatud ülesannetele ei suutnud tagalavalve täielikult hävitada vastupanuliikumist.

Käesoleva töö maht ja kasutatud allikad ei võimaldanud avada kõiki NSV Liidu relvajõudude tagalavalve tegevusega Eestis seotud tahke. Siinkohal võib esilekerkinud teemadena nimetada näiteks vastupanuliikumise ja diversantide vastase tegevuse koordineeritust tagalavalve ja eriosakondade vahel ning garnisoniülemate rolli sõja ajal. Käesoleva uurimuse taustal tõusetub senisest mõnevõrra teises valguses päevakorra ka küsimus ENSV võimuorganite mõjust tagalavalve tegevusele.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

События 1940-1941 г.г. в Эстонии исследуются уже более полувека. Из рассматриваемого периода в историю Эстонии вошли, взаимосвязанные с органами власти и репрессий оккупационного режима такие понятия, как оккупация, депортация, лесные братья и Летняя война. Хотя действия органов государственной безопасности СССР во время Второй мировой войны в Эстонии и были исследованы, но целостного научного исследования, сходного с темой данной магистерской работы, ранее в Эстонии не было издано.

Наряду со с войсками Прибалтийского особого военного округа, сформированного в 1940 г. и Краснознамённого Балтийского Флота (далее КБФ), на территорию трёх балтийских стран внедрились и войска НКВД. НКВД в целом, а особенно, входящим в его состав, пограничным войскам (далее ПВ), в начале войны было дано дополнительное задание: охрана тыла Действующей Красной Армии.

Темой данной магистерской работы являлось исследование формирования охраны тыла Вооружённых Сил СССР и деятельности войск НКВД по охране тыла Действующей Красной Армии на территории Эстонии в 1941 г. Главной задачей данной работы являлось исследование роли сил НКВД и, сформированной на их базе, охраны тыла Действующей Красной Армии, в Летней Войне. Исходя из поставленной задачи, была сделана попытка выяснить какие части занимались охраной войскового тыла, определить цепь управления и её действия, а также задачи охраны тыла.

Подтемами данной работы являлись: структура сил безопасности и военная мощь перед войной; численность и размещение сил безопасности в Эстонии во время первого оккупационного года; ранний опыт Красной Армии по формированию охраны тыла; задачи созданных, в случае возникновения войны, чрезвычайных формирований сил НКВД и цепь их руководства; проблематика охраны тыла КБФ; формирование охраны тыла 8-ой армии на территории Эстонии; действие подразделений охраны тыла в Эстонии и изменения, связанные с оперативной обстановкой.

Структурно работа разделена на четыре хронологических раздела. Первый раздел даёт обзор войск НКВД СССР в целом. Более подробно исследовано размещение сил безопасности на территории Эстонии. А так же рассмотрена подготовка к войне и действия в случае её возникновения.

Во втором разделе рассмотрен предыдущий опыт урегулирования охраны тыла Действующей Красной Армии, а так же, формирование охраны тыла Вооружённых Сил СССР на территории Эстонии; проблемы, возникшие на уровне руководства и их влияние на действия частей.

Основной темой третьего раздела были изменения, возникшие благодаря отходу 8-ой армии на территории Эстонии, изменения в управлении охраны тыла, а так же, в действиях частей и изменения в деятельности Особых Отделов.

Четвёртый раздел посвящён обзору развалу группировки Вооружённых Сил СССР на территории Эстонии и, связанному с этим, развалу охраны тыла.

В Эстонском государственном архиве, хотя и имеются некоторые документы, касающиеся предвоенной деятельности органов государственной безопасности, но они практически не содержат информации, связанной с данной темой. Поскольку архивы, находящиеся в России, практически недоступны для зарубежных исследователей, то основными источниками информации послужили сборники документов, изданные в СССР и России.

В связи с оккупацией Балтийских стран в июне 1940 г., государственные границы этих государств превратились в новые западные границы СССР. В отличие от войск Красной Армии, Войска НКВД были введены в Эстонию незаметно для населения. Возможно они прибыли в Балтийские государства уже в 1939 году вместе с дислоцированными на базы подразделениями.

На восточном побережье Балтийского моря и Финского залива, с целью охраны новой западной границы СССР, был сформирован Прибалтийский пограничный округ со штабом в Таллинне. В июне 1941 года в состав Прибалтийского пограничного округа входили: четыре пограничных отряда, один отдельный отряд береговой охраны, один отряд пограничных кораблей и катеров (четыре дивизиона), один отдельный пограничный дивизион, одна

воздушная эскадрилья, пять отдельных пограничных КПП, школа младшего начальствующего состава и тыловые учреждения. Существовали национальные пограничные структуры, действующие на границе Эстонии и Латвии но их положение в подчинении НКВД не определено. Штатная численность округа составляла 7731 человека.

Кроме сил, напрямую связанных с охраной новой западной границы, в 1940 году в каждом Балтийском Государстве был размещён один мотострелковый полк ПВ НКВД и некоторые подразделения других войск НКВД, данные о численности и действиях которых являются отрывочными.

Уже в первую неделю войны (с 24 по 26 июня) руководство СССР дало конкретные распоряжения, направления и сроки о формировании охраны фронтового тыла Действующей Красной Армии. Охрана войскового тыла состояла из кадровых подразделений НКВД и, сформированных в дополнение к ним, особых формирований (истребительных батальонов). Охрана войскового тыла координировалась начиная с уровня командующего армией. Институт начальника охраны войскового тыла не распространялся на флот и оперативные группы, т.е. никакое другое соединение в Эстонии, кроме армии, не имело ни малейшего основания требовать под своё оперативное подчинение войск охраны тыла.

Входящие в состав вооружённых сил СССР, войска НКВД, хоть и были по сравнению с другими войсками, в более выгодном положении, но они не были подготовлены к военным действиям с регулярной армией и не были обеспечены для самостоятельных военных действий. Связь истребительных батальонов с НКВД не ограничивалась только формированием подразделений, эти формирования были в оперативном подчинении ПВ НКВД. Охрану войскового тыла осуществляли с одной стороны хорошо подготовленные и полностью вооружённые опытные солдаты НКВД, а с другой стороны использовались истребительные батальоны, сформированные из местных жителей, не обладающих специальной подготовкой, зачастую без опыта службы и посредственно вооружённых. Основное ядро охраны тыла на территории Эстонии составляли 6-й и 8-й отряд ПВ НКВД и 109-й полк 2-й дивизии войск НКВД по охране железнодорожных сооружений.

В первой половине июля возникла путаница в подчинении подразделений охраны фронтового тыла, действовавших на территории

Эстонии, которую ликвидировал перевод 8-й армии в состав Северного фронта 14.07.1941г.

Вероятно 14 июля, решением Военного совета 8-й армии начальником охраны фронтового тыла 8-й армии был назначен подполковник гб. Леонид Головкин.

Поставленной ему целью или дальней задачей было "ликвидировать бандитизм и предотвратить акты диверсии в тылу 8-й армии и очистить тыл от контрреволюционных элементов". Несмотря на сосредоточение, сражающихся с бандитизмом и лесными братьями, сил в подчинение Головкину, за пределами его власти остались 3-и отделы КБФ и 8-й армии которые подчинялись напрямую начальнику 3-его отдела Северного фронта.

Главным, из состоявшихся изменений, следует считать назначение район ответственности войскам охраны войскового тыла 8-й армии, постановку конкретных задач штабам подразделений, а так же, возникновение центрального управления войсками. По сути произошло кардинальное изменение как в управлении подразделениями, так и в направлениях действий сил охраны тыла обоих войсковых объединениях, располагавшихся в Эстонии. Головкин рассматривал территорию Эстонии не как сферу влияния 8-й армии или КБФ, а как целостную территорию. Сделанные им шаги можно правомерно назвать реформой охраны тыла или, ещё точнее, началом методической и систематической работы охраны войскового тыла.

В связи со вторжением немцев в Муствее и образованием окружения, охрана фронтового тыла получила сокрушительный удар, но это не завершило окончательно действий охраны тыла Действующей Красной Армии в Эстонии. В результате завершившегося 7-ого августа Кундаского прорыва немецких войск, активность охраны тыла 8-й армии значительно снизилась и руководство Действующей Красной Армии использовало подразделения охраны тыла для пополнения фронта.

Хотя охрана фронтового тыла СССР осуществлялась на общих основаниях, наблюдалось и определённое своеобразие. Отличительной чертой в Эстонии можно считать, с одной стороны, общенародное противостояние и, с другой стороны, проблематика, обусловленная оперативной ситуацией подчинения охраны тыла и проблематику охраны тыла КБФ.

Охране тыла удалось рассеять противостояние местного населения вокруг основных коммуникаций, держать открытыми важнейшие тыловые дороги и поселения, а так же, предотвратить организацию сопротивления на уездном уровне и в масштабе всей страны.

Несмотря на поставленную задачу, охране фронтового тыла Действующей Красной Армии не удалось полностью разрушить народное движение сопротивления.

NKVD auastmed

1935. aasta oktoobris - novembris kehtestati NSV Liidu NKVD jaoks väeliigi tunnused ja spetsiaalsed auastmed, käibelevõeti tänaseni kasutusel olev "riikliku julgeoleku" mõiste. Auastmeid oli 10:

- riikliku julgeoleku 1. järgu komissar
- riikliku julgeoleku 2. järgu komissar
- riikliku julgeoleku 3. järgu komissar
- riikliku julgeoleku vanemmajor
- riikliku julgeoleku major
- riikliku julgeoleku kapten
- riikliku julgeoleku vanem-leitnant
- riikliku julgeoleku leitnant
- riikliku julgeoleku noorem-leitnant
- riikliku julgeoleku seersant.

Eriauastmena omistati siseasjade rahvakomissaridele riikliku julgeoleku peakomissari auaste.

NKVD auastmed ei vastanud sõjaväes kasutatavatele auastmetele, vaid olid vastavalt kaks astet kõrgemad. Riikliku julgeoleku seersandi auastmele vastas armees leitnant, riikliku julgeoleku kaptenile armees polkovniku auaste jne. Järgnevatel aastatel väeliigi tunnused ja spetsiaalsed auastmed muutusid ning täienesid, kuid 9. juulini 1945. kehtis kaheastmeline auastmete vahe.

Allikas: Лубянка: ... 1917 - 1960., Приложение № 11; Ганичев, П. Военские звания. Москва 1989, с. 52 - 53; Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. Сост. Колпакиди, А. Серяков, М. Москва 2002, с. 398-399.

**Instruktsioonidest NSVL piirivalve Leningradi, Valgevene,
Ukraina ja Moldaavia ringkondade üksustele
tõkestustsooni valve korraldusest.**

27. detsembril 1940

1. Tõkestustsooni valveteenistuses olevate piirivalvevägede ülesanne on:
 - a) mitte võimaldada Valgevene ja Ukraina läänepoolsetest oblastitest, Leedu, Eesti ja Moldaavia NSV-st tungida NSVL sügavusse kontrrevolutsioonilisel elemendil, spioonidel, diversantidel, terroristidel, ning õigeaegselt avastada eespool nimetatute tõkestustsooni läbivad sidemed;
 - b) teostada vastavate organite poolt väljastatud lubadega inimeste organiseeritud liikumist läbi tõkestustsooni ning mitte võimaldada tsooni illegaalset läbimist mõlemas suunas;
 - c) tagada kehtestatud piirirežiimi järgimine.

2. Piirivalveväed ja nende allüksused vastutavad vastavalt dislokatsioonile neile eraldatud ja NSVL NKVD piirivalvevägede ülema poolt kinnitatud lõikude valve eest.

3. Tõkestustsooni valve vahenditeks on:
 - a) piirivalveüksuste agentuur;
 - b) piirivalve vahtkonnad;
 - c) kaasabi brigaadid.

.....

6. Piirivalvevahtkondade teenistust organiseerida vastavalt operatiivolukorrale vajalikus sügavuses, kuid kordonite väiksearvulisust silmas pidades on lubatud läheneda endisele piirile.

7. Valveteenistust organiseerivad kordonite ülemad piirkonna komandantide otsuse alusel. Piirivalve vahtkondi saata välja peamiselt liikuvaid koos vaatlusülesannetega, piiririkumiste jälgede kontrollimiseks ja piiririkujate otsimiseks.

9. Relva kasutamine ilma hoiatuseta on lubatud ainult piirivalve vahtkonnale kallaletungimisel. piiririkujate kinnipidamisel tuleb relva kasutada ainult äärmisel juhtumil ja alles peale kolmekordset hõikamist ning hoiatuslasku.

Arreteeritute, kinnipeetute ja kinnipeetavate põgenemisel kasutatakse relva alles siis, kui kõik ennetavad abinõud (hõige, hoiatuslask) ei anna tulemusi ja puudub võimalus neid teiste meetoditega peatada.

10. Tähelepanu pöörata salkade staapide, komandantuuride, kordonite, arreteeritute kinnipidamisruumide ja ladude valvele, pidades silmas, et need objektid võivad langeda bandiitlike kallaletungide alla.

Nende objektide valvel kasutada laialdaselt valvekoeri, keda soetada ja väljaõpetada üksuste vahenditest.

11. Valve sügavuse loomiseks ja selle tiheduse suurendamiseks tõmmata laialdaselt tsooni valvamisega kaasa elanikkonda, organiseerides teda kaasabi brigaadidesse mõlemal pool tõkestustsooni.

Selleks organiseerida üksuste jõududega läbi kohalike partei ja nõukogude organite laialdast selgitustööd kohaliku elanikkonna seas nii piiritsoonis kui ka 5 km sügavuses alas tõkestustsoonist Valgevene, Eesti, Leedu ja Moldaavia NSV-s. Kaasabi brigaadid tsoonist väljaspool formeerida NKVD kohalike organite kaasabil.

.....

14. NSVL tagalapiirkondade, Valgevene lääneoblastite ja Ukraina elanike liikumine läbi tõkestustsooni toimub läbi kontroll-läbilaskepunktide lubade alusel, mida väljastab NSVL töölis-talupoegade miilits 30. detsembri 1939. a. NSVL NKVD käskkirjas Nr. 001554 määratud alusel.

Eesti ja Leedu NSV-sse toimub sissesõit TT miilitsa lubade alusel, mis on väljastatud 03. augustil 1940. a. NSVL NKVD käskkirjas Nr. 00939 ja selle 23. augustil 1940. a. täienduses Nr. 203 määratud alusel.

.....

17. Tõkestustsooni rikkujad võetakse kriminaalvastutusele vastavalt NSVL Prokuröri korraldusele 5. oktoobrist käesolevast aastast Nr. 1/21429c.

18. Piirivalve salgad (5-s osakond), komandantuurid ja kordonite juhtkond seavad sisse tiheda kontakti Valgevene ja Ukraina lääneoblastite ning Eesti, Leedu ja Moldaavia NSV tsoonilähedaste rajoonide NKVD organitega, vastastikku informeerivad teineteist kõigist illegaalsetest sidemetest ja liikumistest läbi tõkestustsooni, bandede ilmumistest, kahtlastest isikutest ja aitavad vastastikku teineteist nende likvideerimisel.

NSVL NKVD piirivalvevägede ülema asetäitja, kindral-major Petrov.

Allikas: Органы ... I. 1, dok. nr. 141.

**Väljavõte Punalipulise Balti Laevastiku juhataja
admiral Vladimir Tributsi 1941. a. 24.juuni käskkirjast**

“Vastane kasutab väikeste langevarjurite salkade (3-10 inimest) taktilisi väljasaatmisi ülesandega paralüseerida tagala tööd sidevahendite hävitamisega, kallaletungidega liiklusvahenditele, üksikuile sõjaväelastele ja komandöridele, kuni suuremate väekoondiste staapide ründamiseni. Sellele aitab tugevasti kaasa kapitalistlik-kulaklik osa Eesti elanikkonnast, kes omab veel palju äraandmata relvi.

Nõuan, et kõvendatakse staapide ja väeosade kaitset, sidevahendite valvet ja nende kahekordistamist kõigi abinõudega, et staabid ja väeosad ei jääks täiesti sideta. Ründavaid bandiite tuleb kohapeal relvadega halastamatult hävitada.”

Allikas: Eesti rahva ... 1995, lk. 527.

**ÜK(b)P KK Poliitbüroo määrus
abinõudest võitluses vaenlase õhudessantide
ja diversantidega rindelähedases vööndis**

24. juunil 1941. a.

Kinnitada NSV Liidu RKN määrus abinõudest võitluses vaenlase õhudessantide ja diversantidega rindelähedases vööndis.

ÜK(b)P KK sekretär

**NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu määrus
(kinnitanud ÜK(b)P KK Poliitbüroo 24. juunil 1941. a.)**

Eesmärgiga likvideerida õigeaegselt ja edukalt vaenlase poolt langevarjudega või muul viisil saadetud diversandid, NSVL Rahvakomissaride Nõukogu

määrab:

1. Teha NKVD organitele ülesandeks organiseerida võitlust õhudessantide vastu Leningradi oblasti, Murmanski oblasti, Kalinini oblasti, Karjala-Soome vabariigi, Ukraina, Valgevene, Eesti, Läti, Leedu ja Moldaavia NSV, Krimmi autonoomse vabariigi, Rostovi oblasti, Krasnodari krai, Gruusia NSV lääneosa territooriumil.
2. Nendel eesmärkidel luua p. 1. loetletud territooriumil asuvate linnade, rajoonide ja maakondlike NKVD osakondade juures relva kasutama võimelise kontrollitud partei, komsomoli ja nõukogude aktiivi seast hävituspataljonid suurusega 100-200 meest.
3. Hävituspataljonide ülemateks määrata ustavaid operatiivtöötajaid NKVDst ja miilitsast.
4. Kõik linnade, rajoonide ja maakondlike NKVD osakondade hävituspataljonid relvastada kahe kergekuulipilduja, vintpüsside, revolvrите ja võimaluse korral granaatidega.
5. Kohustada kaitse rahvakomissariaati andma korraldust vajaliku koguse relvade eraldamiseks hävituspataljonide vajadusteks NKVD taotluste alusel.

6. Anda hävituspataljonidele õigus kasutada vajaduse korral kõiki kohaliku side ja transpordi (autod, mootorrattad, jalgrattad, hobused ja küüdivankrid) liike.
7. Kohustada partei ja nõukogude organeid igati kaasa aitama NKVD organitele hävituspataljonide organiseerimisel ja komplekteerimisel võitluseks vaenlase õhudessantidega.

Allikas: Органы ... II. 1, dok. nr. 307.

8. ARMEE TAGALA KAITSE ORGANISEERIMISEST

8. armee juhataja abi tagala kaitse alal käskkiri

15. juuli 1941

§ 1.

8. Armeesõjakoogu otsuse kohaselt asub 8. armee juhataja abi tagala kaitse alal kohuste täitmisele.

Selle otsusega allutati minule kõik 8. armee territooriumil paiknevad hävitussalgad, Siseasjade Rahvakomissariaadi väed ja linnade komandanditeenistused, kelle ülesandeks on kohalike nõukogude ja parteiorganisatsioonide ning Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi organite kaasabil likvideerida banditism ja ära hoida diversiooniaktid 8. armee tagalas ning puhastada see kontrrevolutsioonilisest elemendist.

§ 2.

Vaatamata hävitussalkade ja Siseasjade Rahvakomissariaadi vägede poolt tehtud suurele tööle banditismi ning diversantide likvideerimisel, ei ole need väed veel kõiki võimalusi ära kasutanud ning oma tegevuses efektiivseid tulemusi saavutanud.

Tegevuse peamiseks puuduseks on see, et:

- 1) iga hävitussalk ja Siseasjade Rahvakomissariaadi väeosa lahendab ülesandeid omaette, mõnikord lahus armee ees seisvatest ülesannetest; hävitussalkade jõupingutused kontsentreeritakse vahel teisejärgulistele suundadele, mis ei sobi kokku armee poolt täidetavate ülesannetega;
- 2) võitlust bandiitidega peetakse enamasti siis, kui viimased on ennast juba avaldanud praktilise tegevusega, toime pannud kallaletunge meie tagalale ning kohalikule aktiivile. Väga vähe aktiivsust ilmutatakse bandiitlike gruppide otsimisel, mis ühest küljest räägib sõjaväe juhtkonna, hävitussalkade ja Siseasjade Rahvakomissariaadi vägede vähesest nõudlikkusest Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi kohalike organite suhtes, kes on kohustatud oma agentuuri kaudu kindlaks tegema jõukude formeerimise kohad ja saadud andmed edasi andma sõjaväe juhtkonnale, et

organiseerida nende vastu võitlust, ja teisest küljest - hävitussalkade juhtimise vabariikliku staabi ja Siseasjade Rahvakomissariaadi väeosade staapide töö loidusest. Tänapäevani pole need staabid planeerinud hävitussalkade ja Siseasjade Rahvakomissariaadi väeosade tööd rajoonide puhastamiseks banditismist ja tegelevad ainult jooksvate asjadega.

Peale selle ei tee hävitussalgad küllaldaselt määral massilist agitatsioonitööd kohaliku elanikkonna hulgas, mille tagajärjel elanikkonna mõningane osa, kes pole teadlik nõukogude võimu poolt rakendatavatest abinõudest ja on fašistlike elementide poolt ära hirmutatud, varjab end, nagu bandiididki, metsas.

§ 3.

Käsin:

1. Hävitussalkade juhatajal, 109. raudteepolgu komandöri ja 6. piirivalvesalga ülemal täita varem antud ülesanne.

2. 17. juulil 1941 esitada mulle tegevusplaan banditismi likvideerimiseks järgmistes piirkondades:

a) 6. piirivalvesalga ülemal 22 - kilomeetrilises piirivööndis;

b) Siseasjade Rahvakomissariaadi vägede 109. raudteepolgu komandöri 7 km laiustes vööndites, mis asuvad valvatavatest objektidest vasakul ja paremal; otsingud organiseerida ja läbi viia koos nendes piirkondades paiknevate hävitussalkadega;

c) hävitussalkade juhatajal - kogu ülejäänud territooriumil, silmas pidades, et bandiitlikud grupeeringud organiseeritakse esmajärjekorras sõjalise tähtsusega eluliste objektide piirkonnas.

3. Allaheidetatavate parašütistide õigeaegseks avastamiseks senisest paremini organiseerida vaatlust allüksuste ja salkade paiknemise piirkonnas; parašütistide likvideerimiseks ning bandiitlike gruppide ülesleidmiseks omada täielikus lahinguvalmiduses varu autodel.

4. Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadilt tungivalt nõuda andmeid bandiidigruppide paiknemise kohta ning operatsioonid teostada koos Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadiga.

5. Igas hävitussalgas moodustada sidespetsialistide grupp, kelle ülesandeks on:

1) vajaduse korral rikutud side taastamine;

- 2) raadiosaatjate ja -segajate otsimine ning salkade paiknemispiirkondades ja suurtes komandopunktides vaenulike elementide signalisatsiooni jälgimine.
6. Hävitussalkade kogu operatiivne tegevus ühendada massilise agitatsiooni- ja selgitustööga, kasutades selleks operatsioonidele välja sõites reeglina kohalikku töötajate aktiivi.
7. Hävitussalkade ja Siseasjade Rahvakomissariaadi väeosade tegevusest, mis on seotud käesoleva käsu ülesannete täitmisega, kanda ette iga päev kella 10.00-ks. Erakorralistest sündmustest seoses dessantide maandumisega, vaenlase ilmumisega ja jõukude avastamisega ning olukorrast tingitud allüksuste ja staapide asukoha muutmisest kanda ette viivitamatult.
8. Side minuga aadressil Tapa linn, telefon nr. 33 (tsiviiltelefon) ja sivedelegaadi (autol) kaudu.

Alampolkovnik L. Golovkin

NSVL KMA, f. 344, nim. 5554, s.-ü. 32, l. 202-203. Originaal. Tõlge vene keelest.

Allikas: Eesti rahvas ..., dok. nr. 58.

LÜHENDID

dok. - dokument

EK(b)P - Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei

EKP - Eestimaa Kommunistlik Partei

ENSV - Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik

ERA - Eesti Riigiarhiivi

ERAF - Riigiarhiivi Filiaal

Koost. - koostanud

KK - Keskkomitee

KVÜÕA - Kaitseväge Ühendatud Õppeasutused

ltn. - leitnant

NKGB - Riikliku julgeoleku rahvakomissariaat

NKVD - Siseasjade rahvakomissariaat

NSVL - Sotsialistlike Vabariikide Liit

NSV - Nõukogude Sotsialistlik Vabariik

Op. cit. - ülal viidatud

PBL - Punalipuline Balti Laevastik

PV - Piirivalve

Rj. - riiklik julgeolek

RKN - Rahvakomisaride Nõukogu

ÜK(b)P - Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei

cc. - täiesti salajane

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

ERA R-358-1- 3. Kokkuvõtlik ülevaade Läänemaa Omakaitse tegevusest 22. juunist 1941. kuni 01. jaanuarini 1942. a.

ERA R-358-1-15. Omakaitse Tallinna Maleva tegevus Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaan. 1942. Koostanud major G. Simmo. Tallinn 1943

ERA R-358-1-17. Omakaitse Tartumaa Maleva ajalugu Kaitseliidu likvideerimisest kuni 1941. a. lõpuni. Koostanud leitnant Ed. Suursepp VR 2/ III. Tartus 1943. a.

ERA R-358-1-19. Valgamaa Omakaitse tegevus. Kaitseliidu likvideerimisest - juuni keskuseni 1941.a. Koostanud ltn. Ed. Suursepp (end Grosschmidt).

ERA R-358-1-24. Omakaitse Viru Maleva tegevus kuni 31. 12. 1941. a. IV vihk.

ERA R-358-1-27. Omakaitse Viru Maleva tegevus kuni 31.12.1941. a. VII vihk.

Allikapublikatsioonid

Sortside saladusi I. Kautla koletiste pihtimusi. Koost. L. Levala, Tartu 1993.

Sortside saladused II. Valgamaa punased tapatööl. Koost. L. Levala, Tartu 1994.

Sortside saladused III. Tartu punased kutsetööl. Tartu 1994.

Sortside saladused IV. Pärnumaa kommunistid kutsetööl. Koost. M. Arold. Tartu 1996.

Sortside saladused V. Tartumaa kommunistid kutsetööl. Koost. M. Arold. Tartu 1997.

Sortside saladused VI. Võrumaa ja Setumaa kommunistid kutsetööl. Koost. M. Arold. Tartu 1997.

Sortside saladused VII. Viljandimaa kommunistid kutsetööl. Koost. M. Arold. Tartu 1998.

Sortside saladused VIII. Järvamaa kommunistid kutsetööl. Koost. M. Arold. Tartu 1998.

Sortside saladused IX. Virumaa kommunistid kutsetööl. I osa. Koost. M. Arold. 1999.

Sortside saladused X. Virumaa kommunistid kutsetööl. II osa. Koost. M. Arold. Tartu 1999.

Sortside saladused XI. Tallinn - Harju kommunistid kutsetööl. Koost. M. Arold. Tartu 2000.

Sortside saladused XII. Läänemaa ja saarte kommunistid kutsetööl. Koost. M. Arold. 2001

Готовил ли СССР превентивный удар? Сост. Зюзин, Е. - Военно-исторический журнал, 1992 №. 4-5, с. 10-12.

Закон о всеобщей воинской обязанности. Ворошилов, К. - О проекте закона о всеобщей воинской обязанности. Москва 1939.

Известия ЦК КПСС 1990, №.6.

Строго секретное телеграмма секретаря ЦК КП(б) Эстонии Сяре товарищу Жданову 24 июня 1941 г., с.202-203.

Конец глобальной лжи: на советском Северо-Западе. Сост. Горьков, Ю., Семин, Ю. - Военно-исторический журнал, 1996 №. 6, с. 2-7.

О мерах по расширению гласности в деятельности органов КГБ СССР. Комментарий КГБ СССР. Осуществляя политику гласности. - Известия ЦК КПСС, 1989 №.11, с. 22-26.

Первые месяцы войны на Балтике. НКВД о деятельности командования Краснознаменного Балтийского флота. Сост. Иванов, И. - Военно-исторический журнал. 2006 №. 4, с. 18-23.

Родина благодарна своим сыновьям - пограничникам. Журнал учета боевых действий пограничных войск НКВД Ленинградского округа. 1941 г. Сост. Белик, И., Шумилова, Е. - Исторический архив, 2000 Вып. 2, с. 21-76.

Это объясняется отсутствием твердого руководства... НКВД о деятельности командования Краснознаменного Балтийского флота. Сост. Иванов, И. - Военно-исторический журнал. 2006 №. 6, с. 31-35.

Dokumentide kogumikud ja teatmikud.

Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941 - 1945. Dokumente ja materjale. Tallinn 1975.

dok. nr 2: Sõjaseisukorra väljakuulutamise NSV Liidu üksikutes piirkondades. NSVL Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus. 22. juuni 1941.

dok. nr 12: Julgeoleku kindlustamisest Tartu linnas ja maakonnas. Väljavõte EK(b)P Tartumaa Komitee büroo koosoleku protokollist. 24. juuni 1941.

dok. nr 16: Võitluse organiseerimisest vaenlase õhudessantide ja parašütistide vastu Eesti NSV territooriumil. EK(b)P Keskkomitee sõjalise osakonna ringkiri maakonnakomiteede sekretäridele. 24. juuni 1941.

dok. nr 32: NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja PK(b)P Keskkomitee 1941. a. Juuni direktiivi elluviimisest Eesti NSV-s. Väljavõte EK(b)P Keskkomitee büroo otsusest. 30 juuni 1941.

dok. nr 36: Hävituspataljonide üleviimisest kasarmuolukorda. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee ringkiri. 1. juuli 1941.

dok. nr 42: Kaitse organiseerimisest Pärnu-Viljandi-Tartu joonel. 8. armee lahingukäsk. 6. juuli 1941.

dok. nr 49: Hävituspataljonide formeerimisest, tagala kaitsest ja partisanivõitluse organiseerimisest Eesti NSV-s. Väljavõte EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu kirjast 8. armee juhatusel. 8. juuli 1941.

dok. nr 58: 8. armee tagala kaitse organiseerimisest. 8. armee juhataja abi tagala kaitse alal käskkiri. 15. juuli 1941.

dok. nr 67: Väljavõte 8. armee juhataja abi tagala kaitse alal ettekandest. 22. juuli 1941.

dok. nr 107: Eesti NSV ja eriti Tallinna kaitsest. Väljavõte EK(b)P Keskkomitee sekretäri N. Karotamme ettekandest ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroo liikmele A. Ždanovile. 14. september 1941.

Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koost. T. Noormets. Riigiarhiiv 2003

Великая Отечественная война 1941-1945 гг.: Действующая армия. Москва, 2005.

Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. Москва, 2005.

Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941 - 1945 гг.. Документы и материалы. Москва 1975.

dok. nr. 7: Из журнала боевых действий 2 дивизии войск НКВД с 1 по 10 июля 1941 г.

dok. nr. 8: Из описания боевых действий гарнизонов и подразделений 109 полка войск НКВД по охране железнодорожных сооружений при отходе с территории Эстонии с 7 июля по 29 августа 1941 г. Не ранее 29 августа 1941 г.

dok. nr. 50: Из журнала боевых действий 2 дивизии с 23 июня по 23 июля 1941 г.

dok. nr. 52: Приказ 21 мотострелковой дивизии с объявлением задач и районов действий частей дивизии в связи с нападением фашистской Германии. 25 июня 1941 г.

dok. nr. 57: Из описания боевых действий частей 23 (бывшей 2-й) дивизии войск НКВД по охране железных дорог на дальних и ближних подступах к Ленинграду за два года войны. 3 июля 1943 г.

dok. nr. 299: Из приказа НКВД СССР о мероприятиях по борьбе с парашютными десантами и диверсантами противника в прифронтовой полосе. 25 июня 1941 г.

dok. nr. 315: Положение о войсках НКВД, охраняющих тыл Действующей Красной Армии. 28 апреля 1942 г.

Зимняя война 1939-1940. Книга вторая. И.В.Сталин и финская кампания. Стенограмма совещания при ЦК ВКП(б). Москва 1999.

Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник. Москва 1997.

Приложение № 11: Приказ Народного комиссара внутренних дел Союза ССР № 226 от 21 июня 1936 г. с объявлением постановления ЦИК и СНК СССР от 16 октября 1935 г. “Об утверждении Положения о прохождении службы начальствующим составом Главного управления государственной безопасности НКВД Союза ССР.”

Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Справочник. Москва 2003.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том I. Накануне. Книга первая. (ноябрь 1938 г. - декабрь 1940 г.) Москва 1995.

dok. nr. 29: Из приказа НКВД СССР № 001064 об оперативных мероприятиях в связи спроводимыми учебными сборами. 8 сентября 1939 г.

dok. nr. 33: Из директивы НКВД СССР народным комиссариатам внутренних дел УССР и БССР об организации работы в освобожденных

районах западных областей Украины и Белоруссии. 15 сентября 1939 г.

док. nr. 35: Оперативная сводка № 2 Управления пограничных войск НКВД Киевского округа о действиях пограничных отрядов в период перехода границы частями Красной Армии на территорию Польши. 17 сентября 1939 г.

док. nr. 119: Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) об изменениях в организационной структуре Управлений погранвойск НКВД. 14 августа 1940 г.

док. nr. 140: Из приказа НКВД СССР № 001592 о задержании в пограничных войсках сроком на один год 7000 человек рядового и младшего начальствующего состава, срок службы которых истекает 1 января 1941 г. 21 декабря 1940 г.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том I. Накануне. Книга вторая. (1 января - 21 июня 1941 г.) Москва 1995.

док. nr. 152: Из постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР о передаче особого отдела из НКВД СССР в ведение Наркомата обороны и Наркомата Военно-Морского Флота СССР. 8 февраля 1941 г.

док. nr. 189: Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР о Третьих управлениях НКО и НКВМФ. 19 апреля 1941 г.

док. nr. 266: Из справки Главного управления Пограничных войск НКВД СССР о мероприятиях по усилению охраны государственной границы СССР. 20 июня 1941 г.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том второй. Книга 1. Начало. 22 июня - 31 августа 1941 года. Москва 2000.

док. nr. 284: Директива НКГБ СССР № 127/5809 о мероприятиях органов госбезопасности в связи с начавшимся военными действиями с Германией. 22 июня 1941 г.

- dok. nr. 307: Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) о мероприятиях по борьбе с парашютными десантами противника в прифронтовой полосе. 24 июня 1941 г.
- dok. nr. 312: Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) о начальниках войскового тыла. 25 июня 1941 г.
- dok. nr. 315: Приказ НКВД СССР № 00804 о мероприятиях по борьбе с парашютными десантами и диверсантами противника в прифронтовой полосе. 25 июня 1941 г.
- dok. nr. 321: Указание заместителя народного комиссара внутренних дел СССР № 31 об организации охраны тыла Действующей Красной Армии. 26 июня 1941 г.
- dok. nr. 327: Из директивы 3-го Управления НКО СССР № 35523 о работе органов 3-го Управления НКО в военное время. 27 июня 1941 г.
- dok. nr. 390: Журнал учета действий пограничных войск НКВД Ленинградского округа. (Не ранее 11 июля 1941 г.)
- dok. nr. 411: Постановление Государственного Комитета Обороны № 187сс о преобразовании органов Третьего управления НКО СССР в особые отделы НКВД СССР. 17 июля 1941 г.
- dok. nr. 416: Директива НКВД СССР № 169 о задачах особых отделов в связи с реорганизацией органов военной контрразведки. 18 июля 1941 г.
- dok. nr. 427: Приказ НКВД СССР № 00941 о формировании частей войск НКВД при особых отделах. 19 июля 1941 г.
- dok. nr. 446: Спецсообщение Особого отдела НКВД Северного фронта № 131142 в Военный совет фронта о мероприятиях Особого отдела НКВД 8-й армии по ликвидации бандитских групп на территории Эстонии. 24 июля 1941 г.
- dok. nr. 463: Краткое описание боевых действий 5-го мотострелкового полка и 22-й мотострелковой дивизии войск НКВД за период с 22 июня по 13 июля 1941 г. (Не позднее 1 августа 1941 г.).
- dok. nr. 467: Докладная записка №132399 начальника Особого отдела НКВД Северного фронта П. Т. Куприна члену Главного военного совета Северо-Западного направления А. А. Жданову о ликвидации 3-м отделом Краснознаменного Балтийского Флота на территории

Эстонской ССР ряда контрреволюционных и шпионских формирований. 2 августа 1941 г.

dok. nr. 503: Приказ НКВД СССР № 001151 об организации 4-х отделов при НКВД-УНКВД республик, краев и областей. 25 августа 1941 г.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том второй. Книга 2. Начало. 1 сентября - 31 декабря 1941 года. Москва 2000.

dok. nr. 544: Краткий обзор военных действий 22-й мотострелковой дивизии войск НКВД за период с 22 июня по 9 сентября 1941 г. [Не ранее 9 сентября 1941 г.]

dok. nr. 727: Из докладной записки начальника 3-го отдела Краснознаменного Балтийского Флота № 21431 в Военный совет Краснознаменного Балтийского Флота о работе заградотряда на территории Эстонской ССР и в районе г. Ленинграда за период с 22 июня по 22 ноября 1941 г. 10 декабря 1941 г.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том третий. Книга 1. Крушение “Блицкрига” (1 января - 30 июня 1942 г.). Москва 2003.

dok. nr. 775: Постановление ГКО № 1120сс о преобразовании органов Третьего управления НКВМФ в особые отделы. 10 января 1942 г.

dok. nr. 819: Докладная записка начальника войск НКВД СССР и зам. Начальника пограничных войск НКВД СССР № 18/6474 в НКВД СССР об итогах боевой и оперативно-служебной деятельности пограничных войск НКВД по охране тыла Действующей Красной Армии. 27 февраля 1942 г.

dok. nr. 907: Докладная записка НКВД СССР №743/Б в ГКО об итогах деятельности войск НКВД по охране тыла Действующей Красной Армии по состоянию на 1 апреля 1942 г. и мероприятиях по улучшению организации и охраны войскового тыла. 28 апреля 1942 г.

Отечественные архивы. 1992 №. 1.

Указ Президента РСФСР об архивах Комитета государственной безопасности СССР. № 82. 24 августа 1991 г.

Партийно-политическая работа в Красной Армии: Документы. Июль 1929 г. - май 1941 г. Москва 1985.

док. nr. 160: Директива ПУ РККА о задачах политорганов в период подготовки и проведения призыва в армию. № 243. 5 сентября 1939 г.

док. nr. 180: Директива ГУПП КА о партийно.политической работе в связи с очередным призывом в Красную Армию и увольнением отслуживших срок военнослужащих. № 248. 4 сентября 1940 г.

Пограничная служба России: Энциклопедия. Биографии. Сост. Симаков, Г. и др. Москва 2008.

Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945. Сборник документов. Москва 1968.

док.nr. 216: Из доклада командования войск по охране тыла Северо-Западного фронта о боевой деятельности пограничных войск с 27 июня по 9 июля 1941 г. 18 января 1942 г.

Пограничные войска СССР 1939 - июнь 1941. Сборник документов и материалов. Москва 1970.

док. nr. 146: Докладная записка НКВД в центральные органы об установлении охраны границ Эстонии и Латвии по побережью Балтийского моря пограничными отрядами. 20 июля 1940 г.

док. nr. 147: Из сообщения НКВД в центральные органы о создании Управления пограничных войск Прибалтийского округа. 27 июля 1940 г.

док. nr. 164: Из докладной записки заместителя наркома внутренних дел о боевом столкновении советских пограничников с нарушителями государственной границы. 24 февраля 1941 г.

док. nr. 165: Из докладной записки заместителя наркома внутренних дел о боевом столкновении советских пограничников с нарушителями государственной границы. 3 марта 1941 г.

Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне 1941. Сборник документов и материалов. Москва 1976.

док. nr. 223: Донесение начальника пограничных войск Прибалтийского округа о приведении в боевую готовность частей пограничной охраны округа. 22 июня 1941 г.

док. nr. 224: Указание главного управления пограничных войск СССР командованию Прибалтийского пограничного округа о взаимодействии с частями Красной Армии. Москва, подполковник Швец. 22 июня 1941 г. 5 час. 30 мин.

док. nr. 228: Донесение начальника пограничных войск Прибалтийского округа об отходе с боями застав Либавского пограничного отряда. Из Таллина. 22 июня 1941 г. 12 час.

док. nr. 238: Из журнала записи боевых донесений о воздушном налете противника на г. Ригу и положении на участке Либавского пограничного отряда. По телефону из Таллина. Ракутин. 24 июня 1941 г.

док. nr. 240: Из журнала записи боевых донесений о положении на участках Ракверского, Хаапсалского и Куресарского пограничных отрядов. По ВЧ из Таллина. Ракутин. 26 июня 1941 г. 5 час. 30 мин.

док. nr. 242: Донесение штаба пограничных войск Прибалтийского пограничного округа об обстановке на границе. 1 июля 1941 г. 2 час. 00 мин. Полковник Красовский.

док. nr. 246: Из описания боевых действий Псковского пограничного отряда с 22 июня по 3 июля 1941 г. 2 ноября 1941 г. Начальник Псковского пограничного отряда майор Никифоров, Военком батальонный комиссар Колотущенко.

док. nr. 247: Из описания боевых действий пограничников Псковского пограничного отряда с 24 июня по 7 июля 1941 г. 7 июля 1941 г.

док. nr. 250: Из описания боевых действий на границе Ракверского пограничного отряда. Не ранее августа 1941 г.

док. nr. 251: Из описания боевых действий пограничников 3-й комендатуры Ракверского пограничного отряда в первые дни войны. 21 августа 1941 г. Красноармеец А.А.Темнов.

- dok. nr. 252: Донесение штаба Хаапсалского пограничного отряда о боевых столкновениях с вооруженной бандой. 1 июля 1941 г. Подполковник Бут.
- dok. nr. 254: Из доклада штаба охраны тыла Северо-Западного фронта о боевой деятельности и политико-моральном состоянии в войсках во время боев на границе. 23 февраля 1942 г.
- dok. nr. 283: Из докладной записки командования Отдельного Ханковского отряда береговой охраны о боевых действиях отряда на полуострове Ханко в июле-октябре 1941 г. 17 марта 1942 г. Военный комиссар погранотряда полковой комиссар Иванов, Начальник политотдела батальонный комиссар Чувашев.
- dok. nr. 284: Из докладной записки о боевой деятельности, политико-моральном состоянии и партийно-политической работе Отдельного Ханковского пограничного отряда береговой охраны полуострова Ханко. Не ранее декабря 1941 г. Начальник Ханковского погранотряда подполковник Губин, Военный комиссар полковой комиссар Иванов, Начальник политотдела батальонный комиссар Чувашев.
- dok. nr. 333: Справка заместителя наркома внутренних дел СССР о расформирований управлений по охране тылов армий. Неранее сентября 1941 г. Генерал-майор Аполлонов.
- dok. nr. 376: Из докладной записки политотдела войск по охране тыла Ленинградского фронта о боевых действиях пограничников на подступах к Ленинграду в июне-августе 1941 г. 2 марта 1942 г. Начальник погранвойск НКВД по охране тыла Ленинградского фронта генерал-лейтенант Степанов, Военный комиссар бригадный комиссар Гусаров, Начальник политотдела полковой комиссар Январев.
- dok. nr. 395: Из приказа НКВД СССР о реорганизации войск НКВД Ленинграда и Ленинградского округа. 3 ноября 1941 г. Командующий войсками Ленинградского фронта генерал-лейтенант Хозин, Член Военного совета Секретарь ЦК ВКП(б) Жданов, Член Военного совета дивизионный комиссар Кузнецов.

dok. nr. 403: Из доклада командования войск по охране тыла Северо-Западного фронта о боевой деятельности пограничных войск с 27 июня по 8 июля 1941 г. 18 января 1942 г. Начальник войск НКВД по охране тыла Северо-Западного фронта полковник Гловко, Военком бригадный комиссар Потехин, Заместитель начальника штаба майор Ральников.

dok. nr. 407: Из описания боевых действий 10-го пограничного полка по охране тыла Северо-Западного фронта с июня по ноябрь 1941 г. Не ранее ноября 1941 г.

dok. nr. 413: Из описания боевых действий Хаапсалского пограничного отряда в Эстонии и на подступах к Ленинграду в июле 1941 г.-январе 1942 г. 21 апреля 1943 г. Начальник войск НКВД охраны тыла Ленинградского фронта генерал-лейтенант Степанов, Начальник штаба войск полковник Андреев.

Работа партийных организаций в период Великой Отечественной войны 1941-1945 годов. Документы и материалы в двух томах. Том 1. Москва 1982.

Советская прокуратура в важнейших документах. Москва 1956.

Об изменении подсудности военных трибуналов. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 13 декабря 1940 г.

Советская прокуратура. Сборник документов. Москва 1981.

Приказ Народного комиссара юстиции Союза ССР и Прокурора Союза ССР от 27 июня 1941 г. № 102/58.

Приказ Народного комиссара юстиции Союза ССР и Прокурора Союза ССР от 27 июня 1941 г. № 104/64.

Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 23. Москва 1954. <http://docs.vif2.ru/sbd/SBDv23.pdf> (07.12.2008).

Приказ войскам 8-й армии № 043 от 11 августа 1941 г. О недостатках в работе войскового и армейского тыла и мерах по их устранению.

Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Выпуск 34.
Москва 1958. <http://docs.vif2.ru/sbd/SBDv34.pdf> (07.12.2008).

Оперативная сводка штаба Северо-Западного фронта № 21/оп к 10 часам 9 июля 1941 г. о боевых действиях войск фронта в ночь на 9 июля 1941 г. Боевой приказ командующего войсками 8-й армии № 10 от 9 июля 1941 г. на оборону рубежа по рекам Навэсте, Эма-Йыги.

Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. Сост. Колпакиди, А. Серяков, М. Москва 2002.

Kirjandus

Ant, J. Eesti 1939 - 1941: rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn 1999.

Bublik, P. Tallinnast Seligeri. Tallinn 1969.

Brüggemann, K. Võidupüha. Võnnu lahing kui Eesti rahvusliku ajaloo kulminatsioon. - Vikerkaar, 2003 nr. 10/11, lk. 131-142.

Deemant, K. Repressioonidest Tallinnas 1941. a. sõjasuvel. - Tallinna linnamuuseumi aastaraamat 1996/97. Tallinn 1997, lk. 5-28.

Deemant, K. Massimõrv Tallinnas 23. juunil 1941. – Akadeemia, 2001 nr. 6, lk. 1200-1212.

Eesti rahva kannatuste aasta. Koguteos. Tallinn 1995.

Erickson, J. The Soviet High Command. A Military-Political History 1918-1941. Third edition, London 2001.

Gerassimov, A. Üle vee ja võõrsi kodumaale. - Alati avangardis. Eesti miilitsa minevikust ja tänapäevast. Koost. O. Siimonlatser, Tallinn 1971, lk. 173-183.

- Glantz, D. *Stumbling Colossus. The Red Army on the Eve of World War*. University Press of Kansas, 1998.
- Glantz, D. *Colossus Reborn. The Red Army at War, 1941 - 1943*. University Press of Kansas 2005.
- Hiio, T. Eesti üksused Kolmanda Reich'i relvajõududes. – *Vikerkaar*, 2001 nr 8/9, lk. 156-179.
- Jürjo, I. *Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal*. Tallinn 1996.
- Kiljako, D. Lühülevaade lahingutegevusest Eesti NSV territooriumil 1941. aastal. - Ühises rivis ühise vaenlase vastu. Mälestusi kaitselahinguist Eesti NSV-s 1941. aastal. Tallinn 1969, lk. 5-35.
- Krikk, M. *Läänlaste ja saarlaste oma politsei 1918 - 1940*. Tallinn 2003.
- Kuuli, O. *Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917 - 1991*. Tallinn 1999.
- Kuurme, H. *Pildikesi Põltsamaa ajaloost. I osa. Põltsamaa 2001*.
- Kuusk, P. *Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumisega. Banditismivastase võitluse osakond aastatel 1944-1947*. Tartu 2007.
- Köverjalg, A. *Sõda ja saatused. Viljandi koolipoisina Eesti Leegioni*. Tallinn 1994.
- Laasi, E. *Kuulipildurite tuleristsed. - Suure võitluse algus. Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest. Koost. K. Mang ja A. Pähklmägi*. Tallinn 1965, lk. 73-79.
- Lehekülgi EKP Tallinna organisatsiooni ajaloost. Tallinn 1982.

- Leithammel, E. 1941. a. suvel Mahtra rabas. - Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. V köide, Stockholm 1957, lk. 42-48.
- Lindmäe, H. Suvesõda Tartumaal 1941. Tartu 1999.
- Lindmäe, H. Suvesõda Virumaal 1941. Tartu 2002.
- Lindmäe, H. Suvesõda Pärnumaal 1941. Tartu 2006.
- Läänemaa ja läänlased. Koost. K. Õismaa. Tallinn 1988.
- Mandel, M. Traagiline suvi 1941 Keilas. - Harjumaa uurimusi. Nr. 6, Keila 2001.
- Meltjuhhov, M. Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis aastail 1939-1941. I. - Akadeemia, 2001 nr. 9, lk. 1899-1919.
- Meltjuhhov, M. Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis aastail 1939-1941. II. - Akadeemia, 2001 nr. 10, lk. 2074-2101.
- Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koost. T. Noormets. Riigiarhiiv 2003.
- Misiunas, R.J., Taagepera, R. Balti riigid: sõlteaastad 1940-1990. Tallinn 1997.
- Neiburgs, U. Läti hävituspataljoniid Eestis 1941. aasta suvel. - 1941. aasta Eestis. Eesti Sõjamuuseumi - kindral Laidoneri Muuseumi Aastaraamat. 6/2006, lk. 135-156.
- Noormets, T. Eesti piirivalve okupatsioonist Suvesõjani 1940-1941. - Kaitse Kodu!, 1997 nr. IV/V, lk. 55-59.
- Noormets, T. Eesti piirivalve okupatsioonist Suvesõjani 1940-1941. - Kaitse Kodu!, 1997 nr. VI, lk. 40-43.

- Noormets, T. Mobilisatsioon Punaarmeesse Eestis 1941. a. - Laidoneri muuseumi aastaraamat, 2002 nr. 2, lk. 27-51.
- Paavle, I., Kaasik, P. Destruction battalions in Estonia in 1941. - Estonia 1940-1945. Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity. Tallinn 2006, lk. 469-493.
- Paul, I. Rahvaväe võitlustee. - Suure võitluse algus. Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest. Koost. K. Mang ja A. Pähklimägi. Tallinn 1965, lk. 58-67.
- Paul, I. Hävituspataljonid ja töölispolgud Eesti NSV kaitsel 1941.a. suvel. Abiks lektorile. Nr. 31. Tallinn 1971.
- Peetre, A. Pärnu sõjasuvel 1941. - Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. V köide, Stockholm 1957, lk. 7-12.
- Pihlau, J. Aleksander Viidiku varjatud elu. Vabadussõjalasest NKVD tippagendiks. - Akadeemia, 2002 nr. 4, lk. 721-735.
- Punga, O. Mõtteid aastatel 1940-1941 tegutsenud metsavendadest. IV. Metavendade liigsest kiirustamisest 1941. aasta juuli algul ja sidesõjast. - Kaitse Kodu!, 2001 nr. 4, lk. 17-19.
- Punga, O. Mõtteid aastatel 1940-1941 tegutsenud metsavendadest. VII. Katse välja selgitada, kellega metsavennad suvesõjas õigupoolest sõdisid. - Kaitse Kodu!, 2002 nr. 2, lk. 31-35.
- Punga, O. Mõtteid aastatel 1940-1941 tegutsenud metsavendadest. VIII. Katse välja selgitada, kellega metsavennad suvesõjas õigupoolest sõdisid II. - Kaitse Kodu!, 2002 nr. 3, lk. 20-23.

- Punga, O. Mõtteid aastatel 1940-1941 tegutsenud metsavendadest. IX. Katse välja selgitada, kellega metsavennad suvesõjas õigupoolest sõdisid III. - Kaitse Kodu!, 2002 nr. 4, lk. 19-21.
- Punga, O. Mõtteid aastatel 1940-1941 tegutsenud metsavendadest. X. Katse välja selgitada, kellega metsavennad suvesõjas õigupoolest sõdisid IV. - Kaitse Kodu!, 2002 nr. 6, lk. 27-29.
- Punga, O. NSVLi julgeolekuväed Eestis aastail 1940-1941. - KVÜÕA Toimetised, 11/2008, lk. 179-203.
- Purge, S. Karmidel aastatel. Nõukogude Eestist evakueerunud Suure Isamaasõja tagalas 1941-1944. Tallinn 1965.
- Pärnu Omakaitse võitluste keerises. - Uus Elu, nr. 85(161), Pärnu, 30. juuli 1942, lk.2.
- Püüa, E. Punane terror Saaremaal 1941. aastal. - Saaremaa Muuseumi Toimetised, Nr. 3. Kuressaare 2006, lk. 5-6.
- Raid, V. Võitlused L. - Pärnumaal 1941. a. suvel. - Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. IV köide, Stockholm 1957, lk. 133-155.
- Raig, E. Fakte ja mälestusi. Võru 1996.
- Setškin, G. Nõukogudemaa piiride kaitsel. - Suure võitluse algus. Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest. Koost. K. Mang ja A. Pähklmägi. Tallinn 1965, lk. 68-72.
- Smirnov, N. Madrused kaitsesid kodumaad. - Suure võitluse algus. Mälestusi Suure Isamaasõja esimestest kuudest. Koost. K. Mang ja A. Pähklmägi. Tallinn 1965, lk. 319-338.

Soom, A. Sissepiiratud Tallinnas suvel 1941. - Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas.
VI köide, Stockholm 1958, lk. 46-52.

Tannberg, T. Nõukogude aja uurimisest Venemaal: uuemaid arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. - Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi "Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme" materjalid. Tallinn 1999, lk. 89-104.

Tannberg, T. Nõukogude Liidu ettevalmistused sõjaks. - Sõja ja rahu vahel. Koguteos. I köide. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Rahvusrhiiv 2004, lk. 293-333.

Tannberg, T., Tarvel, E. 8. armee ületab erikäsuga määratud päeval Eesti riigipiiri ja tungib peale... Dokumente Eesti sõjalisest okupeerimisest 1940. aasta suvel. - Tuna 2006 nr. 4, lk. 108-122.

Vinogradov, J. Mürskudest küntud saarte kroonika. Tallinn 1984.

Väljas, P. Mõningatest julgeolekuorganite materjalidega seonduvatest allikakriitilistest probleemidest. - Ajaloolise tõe otsinguil. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi "Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme" materjalid. Tallinn 1999, lk. 123-134.

Адоринский, В. Спасший знамя. - Из боя в бой. Сост. Т. Курьянов. Ленинград, 1982, с. 19-27.

Антонов, В. Путь к Берлину. Москва 1975.

Анфилов, В. Провал «блицкрига». Москва 1974.

Банников, Ф. Истребительные батальоны НКВД СССР в Великой Отечественной войне (1941 – 1945 гг.). Учебное пособие. Высшая школа МВД СССР. Москва 1968.

- Баринов, В. Наша военная молодость - Северо-Западный фронт. - Военно-исторический архив. 2006 №. 2, с. 151-161.
- Баранов, В. Использование исторического опыта Великой Отечественной войны в строительстве и совершенствовании внутренних войск в военной организации государства. - Военная мысль. 2007 №. 8, с. 8-14.
- Белозеров, Б. Фронт без границ. 1941 - 1945 гг. Историко-правовой анализ обеспечения безопасности фронта и тыла северо-запада. Санкт-Петербург 2001.
- Биленко, С. Истребительные батальоны в Великой Отечественной войне. Москва 1969.
- Биленко, С. На охране тыла страны. Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне 1941 - 1945. Москва 1988.
- Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне 1941 - 1945 в трех книгах. Первые годы. Книга первая. Рига 1966.
- Волковский, Н. Петербургский, Петроградский, Ленинградский военный округ 1864 - 1999. Санкт-Петербург 1999.
- Воробьев, И., Киселев, В. Уроки Великой Отечественной войны: борьба с диверсиями и терроризмом в операции и бою. - Военная мысль. 2005 №. 10, с. 53-65.
- Воронов, В., Шишкин, А. НКВД СССР: Структура, руководящий состав, форма одежды, знаки различия 1934-1937 гг. Москва 2005.
- Высшее Военно - Морское ордена Ленина Краснознаменное Училище имени М. В. Фрунзе. Краткий исторический очерк. Москва 1951.

Ганичев, П. Воинские звания. Москва 1989.

Головко, А. В боях за Прибалтику. - На линии огня. Сост. В. Кузнецов, Москва 1976, с. 28-38.

Грива, Ж. На подступах к Таллину. - На правый бой, на смертный бой. Сборник воспоминаний и документов о вооруженной борьбе латышского народа против фашистских захватчиков. Том I. Июнь 1941 года - декабрь 1943 года. Рига 1968, с. 45-61.

Гринкевич, В. Слово о героях. - Таллин в огне. Сборник статей ветеранов войны и воспоминаний участников героической обороны Таллина и Моонзундского архипелага 7 июля - 2 декабря 1941 года. Издание второе, исправленное и дополненное. Сост. Т. Зубов, Таллин 1971, с. 229-238.

Гринкевич, В., Савченко, В. Краснознаменный Балтийский флот в обороне Прибалтики. - Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне 1941-1945. Статьи и очерки. Москва 1981, с. 65-74.

Дайнес, В. Штрафбаты и заградотряды Красной Армии. Москва 2008.

Долгополов, Ю. Война без линии фронта. Москва 1981.

Дроговоз, И. Крепости на колесах. История бронепоездов. Минск 2002.

Елизаров, Г. Балтийская морская пограничная охрана в войне. - Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне советского народа 1941 - 1945 гг.: Оборона Прибалтики и Ленинграда (1941 - 1944 гг.). Книга первая. Москва 1990, с. 342-355.

- Золотарев, В., Шломин, В. Как создавалась военно - морская мощь Советского Союза. Книга 1. Москва - Санкт-Петербург 2004.
- Золотарев, В., Шломин, В. Как создавалась военно - морская мощь Советского Союза. Книга 2. Москва - Санкт-Петербург 2004.
- Иринархов, Р. Прибалтийский Особый ... Минск 2004.
- Кабанов, С. На дальних подступах. Москва 1971.
- Кисловский, Ю. От первого дня до последнего. За строкой боевого донесения и сообщения Совинформбюро. Москва 1998.
- Ковалев, С. Советские войска на территории Эстонии 1939-1940 гг. Санкт-Петербург 2005.
- Козлов, А. Тревожная служба. Москва 1973.
- Колесник, А. Народное ополчение городов-героев. Москва 1974.
- Колесник, А. Советские военные строители. Москва 1988.
- Коломиец, М. Броня на колесах. История советского броневедомства 1925-1945 гг. Москва 2007.
- Коломиец, М. Отечественные бронедризины и мотоброневагоны. Москва 2007.
- Кормильцев, Н. Сухопутные войска в системе военной безопасности России. - Военная мысль. 2004 № 1, с. 5-13.
- Коровин, В. Советская разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. Москва 2003.

- Краснознаменный Прибалтийский пограничный. Второе издание. Сост. В. Боярский. Рига 1988.
- Куманев, Г. В огне тяжелых испытаний (июнь 1941 - ноябрь 1942). - История СССР, 1991 №. 2, с. 3-31.
- Куркоткин, С. Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 - 1945 гг. Москва 1977.
- Курмышов, В. Решение проблемы базирования Балтийского флота накануне войны. Развертывание военно-морских баз в Прибалтике, конец 1939 – 1941 гг. - Военно-исторический архив. 2004 №. 2, с. 115-135.
- Ладинский, Ю. Военная вахта. Москва 1983.
- Лебедев, Н. Особенности боевых действий пограничных войск на участке государственной границы от Баренцева моря до Финского залива. 1939-1940 гг. - Военно-исторический журнал. 2007 №. 11, с. 53-55.
- Ломагин, Н. Управление НКВД по Ленинградской области при осуществлении политического контроля в период битвы за Ленинград. - Вестник Санкт-Петербургского университета, серия 2, январь 2005, с. 47-63.
- Любовцев, И. Славная страница истории. - Таллин в огне. Сборник статей ветеранов войны и воспоминаний участников героической обороны Таллина и Моонзундского архипелага 7 июля - 2 декабря 1941 года. Издание второе, исправленное и дополненное. Сост. Т. Зубов, Таллин 1971, с. 65-75.
- Мельтюхов, М. Нарращивание советского военного присутствия в Прибалтике в 1939 - 1941 годах. - Отечественная история, 1999 №. 4, с. 46-70.
- Мельтюхов, М. Блицкриг в Европе, 1939 - 1941: Польша. Москва 2004.

- Мерцалов, А. Подходы к изучению прошлого (по новейшим трудам о войне 1939–1945 гг.). - Военно-исторический архив, 2005 №. 12, с. 146-165.
- Михаилов, М. Хийумаа - каменная земля. - Чекисты Балтики. Сост. А. Островский. Ленинград 1984, с. 19-20.
- Навагин, С. Крепость в море. - Таллин в огне. Сборник статей ветеранов войны и воспоминаний участников героической обороны Таллина и Моонзундского архипелага 7 июля - 2 декабря 1941 года. Издание второе, исправленное и дополненное. Сост. Т. Зубов, Таллин 1971, с. 301-308.
- Некрасов, В. Вклад внутренних войск в дело победы советского народа в Великой Отечественной войне. - Военно-исторический журнал. 1985 №. 9, с. 29-35.
- Некрасов, В. Основные этапы строительства внутренних войск. - Военно-исторический журнал, 1986 №. 11, с. 81-84.
- Никифоров, А. Отважные пограничники. - Таллин в огне. Сборник статей ветеранов войны и воспоминаний участников героической обороны Таллина и Моонзундского архипелага 7 июля - 2 декабря 1941 года. Издание второе, исправленное и дополненное. Сост. Т. Зубов, Таллин 1971, с. 172-180.
- Островский, А. Не просто слова ... - Чекисты Балтики. Сост. А. Островский, Ленинград 1984, с. 188-211.
- Остряков, С. Военные чекисты. Москва 1979.
- Павлов, В. Из истории создания и развития системы правительственной электросвязи советского государства (1930-1941 гг.). - Труды

Общества изучения истории отечественных спецслужб. Т.1. Москва 2006, с. 75-88.

Павловский, М. На островах. Москва 1963.

Пантелеев, Ю. На дальних подступах к Ленинграду. - Воюет Балтика. Сост. Н. Смирнов, Ленинград 1964, с. 47-92.

Пантелеев, Ю. Морской фронт. Москва 1965.

Пантелеев, Ю. О некоторых вопросах участия флота в обороне Ленинграда (1941-1942 гг.). - Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне 1941-1945. Статьи и очерки. Москва 1981, с. 31-48.

Пауль, И. В едином строю с армией и флотом. - Таллин в огне. Сборник статей ветеранов войны и воспоминаний участников героической обороны Таллина и Моонзундского архипелага 7 июля - 2 декабря 1941 года. Издание второе, исправленное и дополненное. Сост. Т. Зубов, Таллин 1971, с. 181-194.

Петров, И. 1941. Пограничники в бою. Москва 2008.

Петров, П. Балтийский флот. Финский гамбит. Москва 2005.

Плеханов, А. Оперативные заслоны особых отделов и заградительные отряды войск НКВД в первые месяцы Великой Отечественной войны. - Российские спецслужбы: история и современность. Материалы Исторических чтений на Лубянке 1997-2000 гг. Москва 2003, с. 222-225.

Попов М. М. (командующий Ленинградским военным округом, Северным фронтом, Ленинградским фронтом). - Оборона Ленинграда 1941 -

1944. Воспоминания и дневники участников. Сост. В. Ковальчук и др. Ленинград 1968, с. 29-74.

Семенов, В. Правоохранительные органы в СССР. Москва 1990.

Смирнов, Н. Матросы защищают Родину. 2-е, доп. и испр. изд. Москва 1968.

Советские органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны. - Вопросы истории, 1965 №. 5, с. 20-39.

Сойма, В. Советская контрразведка в годы Великой Отечественной войны: опыт информационного обеспечения городских комитетов обороны. Москва 2005, с. 4.

Соколов, Б. Наркомы страха. Ягода, Ежов, Берия, Абакумов. Москва 2001.

Сувениров, О. Наркомат обороны и НКВД в предвоенные годы. - Вопросы истории, 1991 №. 6, с. 26-35.

Терещенко, В. На охране рубежей отечества. Москва 2008.

Транкман, Н. На Нарвском перешейке. - Таллин в огне. Сборник статей ветеранов войны и воспоминаний участников героической обороны Таллина и Моонзундского архипелага 7 июля - 2 декабря 1941 года. Издание второе, исправленное и дополненное. Сост. Т. Зубов, Таллин 1971, с. 212-220.

Трибутс, В. Оборона главной базы флота - Таллинна. - Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне советского народа 1941 – 1945 гг.: Оборона Прибалтики и Ленинграда (1941 - 1944 гг.). Книга первая. Москва 1990, с. 34-48.

Филатов, В. Ленинградская милиция в период обороны города (1941-1944 гг.). Москва 1965.

Фирсов, Л., Галашкин, А. Братство, скрепленное кровью. Таллин 1969.

Хаустов, В. Органы государственной безопасности в тылу и на фронте. - Война и общество 1941 - 1945. Книга 2. Москва 2004, с. 359-374.

Хохлов, П. Над тремя морями. Москва 1982.

Христофоров, В. Сталинград. Органы НКВД накануне и в дни сражения. Москва 2008.

Часовые советских границ. Краткий очерк истории пограничных войск СССР. Москва 1979.

Черкасов, А. Основоположники применения заградотрядов. - Военно-исторический архив, 2007 №. 8, с. 76-81.

Чугунов, А. Граница сражается. Москва 1989.

Чугунов, А. Граница накануне войны. Из историй пограничных войск 1939 - 22 июня 1941. Москва 1985.

Яковлев, Н. Об артиллерии и немного о себе. Москва 1981.

Яковлев, Н. Советские вооруженные силы значительно превосходили вермахт по боевому обеспечению. - Военно-исторический журнал. 2003 №. 5, с.16-21.

Käsikirjad

Kubi, E. Nõukogude sõjaväebaasid Eestis: baaside lepingust Narva diktaadini. Magistritöö. Juhendaja T. Tannberg. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, Tartu 2007.

Ohman, V. Eesti NSV Siseministeriumi institutsionaalne areng ja arhivaalid (1940 - 1954). Magistritöö. Juhendaja T. Tannberg. Tartu Ülikooli ajaloo osakond, Tartu 2000.